

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TOPLUMSAL AHLAK AÇISINDAN HUCURAT SURESİ'NİN
YORUMU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YASEMİN ORUÇ

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Murat Kobya

BOLU, TEMMUZ - 2023

KABUL VE ONAY SAYFASI

Yasemin ORUÇ tarafından hazırlanan “**TOPLUMSAL AHLAK AÇISINDAN HUCURAT SURESİ’NİN YORUMU**” adlı tez çalışması jürimiz tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak oy birliğiyle kabul edilmiştir. 21/07/2023

Jüri Üyeleri

İmza

Danışman

Doç. Dr. Murat KOBYA

.....

Üye

Doç. Dr. Seyyid SANCAK

.....

Üye

Doç. Dr. Ali ÖNCÜ

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
 - Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
 - Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
 - Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
 - Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir,
- aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Teze ilişkin 07/08/2023 tarihinde Turnitin adlı intihal tespit programından enstitü müdürlüğünce belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan benzerlik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 17 olarak tespit edilmiştir.

.....

YASEMİN ORUÇ

ÖZET

TOPLUMSAL AHLAK AÇISINDAN HUCURAT SURESİ'NİN YORUMU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YASEMİN ORUÇ

BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

(TEZ DANIŞMANI: DOÇ. DR. MURAT KOBYA)

BOLU, TEMMUZ - 2023

IX + 44

Sosyolojinin ana konusu insan ve toplumdur. Din sosyolojisinin konusu ise sosyal bir varlık olan insanın, din ile toplum arasında doğan ilişkileri anlama ve açıklamaya çalışmasıdır. Temel bir toplumsal olgu olan din, muhataplarını iyiye ve güzele yönlendirme amacı gütmektedir. Çalışmamızın konusu, toplumsal ilişkilere dair evrensel ahlaki ilkeleri içeren Hucurat suresidir. Giriş ve iki ana bölümden oluşan çalışmamızda, öncelikle konumuzla ilgili genel, teorik ve kavramsal bilgiler verilmiştir. İlk bölümde sosyolojinin temel kavramları olan toplum, toplumsal normlar ve toplumsal değerler ayrıntılı bir şekilde açıklanmış ve İslam dininin ahlak tasavvuru ele alınmıştır. İkinci bölümde Hucurat suresi hakkında genel bilgilendirme yapılarak surenin ihtiva ettiği toplumsal-ahlaki normlar başlıklar altında incelenmiştir. Allah'a ve resulüne itaat ile başlayan surede, bireysel ve toplumsal ahlaki ilkeler vurgulanmış; alay etme, lakap takma, kötü zan (su-i zan), tecessüs, gıybet ve dedikodu gibi davranışların toplumsal düzen ve barışı bozduğu belirtilerek, söz konusu davranışlardan sakınılması istenmiştir. Bu araştırmanın amacı surenin hedeflediği erdemli ve medeni toplum modelini, içerdiği ahlaki kurallar çerçevesinde açıklamaktır.

ANAHTAR KELİMELER: Din Sosyolojisi, Ahlak, Hucurat Suresi, Norm, Birey ve Toplum

ABSTRACT

THE INTERPRETATION OF SURAH HUCURAT IN TERMS OF SOCIAL ETHICS

MASTER THESIS

YASEMİN ORUÇ

BOLU ABANT İZZET BAYSAL UNIVERSITY

INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

DEPARTMENT OF PHILOSOPHY AND RELIGIOUS SCIENCES

(SUPERVISOR: ASSOC. PROF. DR. MURAT KOBYA)

BOLU, JULY - 2023

IX + 44

The main subject of sociology is man and society. The subject of the sociology of religion is the human being as a social being, trying to understand and explain the relations between religion and society. Religion, which is a basic social phenomenon, aims to direct its interlocutors to the good and beautiful. The subject of our study is the Surah Hucurat, which contains universal moral principles about social relations. In our study, which consists of an introduction and two main parts, first of all, general, theoretical and conceptual information about our subject is given. In the first chapter, society, social norms and social values, which are the basic concepts of sociology, are explained in detail and the moral conception of the Islamic religion is discussed. In the second part, general information about the Surah Hucurat was given and the social-moral norms contained in the Surah were examined under the headings. In the surah, which begins with obedience to Allah and His Messenger, individual and social moral principles are emphasized; It was stated that behaviors such as mocking, nickname-taking, bad suspicion (su-i zan), scrutiny, backbiting and gossip disrupt the social order and peace, and it was requested to avoid such behaviors. The aim of this research is to explain the virtuous and civilized society model aimed at by the surah within the framework of the moral rules it contains.

KEYWORDS: Sociology of Religion, Morality, Surah Hucurat, Norm, Individual and Society

İÇİNDEKİLER

Sayfa

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
ETİK BEYAN.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ.....	viii
TEŞEKKÜR.....	viii
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	3
1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	3
1.1 Değer ve Norm Kavramları ve Toplumsal Normlar.....	3
1.1.1 Değer Kavramı ve Toplumsal Değerler.....	3
1.1.2 Norm.....	4
1.2 Ahlak, Toplum ve Din.....	5
1.2.1 Ahlak ve Toplum.....	5
1.2.2 Ahlak ve Din.....	7
1.2.3 İslam Dininde Ahlak.....	8
İKİNCİ BÖLÜM.....	10
2. HUCURAT SURESİ VE TOPLUMSAL/AHLAKİ NORMLAR.....	10
2.1 Sure Hakkında Genel Bilgiler.....	10
2.2. Surede Vurgulanan Toplumsal/Ahlaki Normlar.....	12
2.2.1 İtaat.....	12
2.2.2 Sabır.....	16
2.2.3 Hatada Israr Etmemek (Tevbe).....	19
2.2.4 Sorumluluk Bilincine Sahip Olmak.....	21
2.2.5 Haberin Kaynağını ve Doğruluğunu Araştırmak.....	24
2.2.6 Arabuluculuk ve Islah Edici Olmak.....	25
2.2.7 Adaletli Olmak.....	26
2.2.8 Kardeşlik ve Dayanışma.....	27
2.2.9 Alay Etmemek.....	31
2.2.10 Onur ve Haysiyeti Korumak, Lakap Takmamak.....	31
2.2.11 Zandan Kaçınmak.....	33
2.2.12 Kusurları Araştırmaktan (Tecessüs) Sakınmak.....	35
2.2.13 Gıybet Etmemek.....	36
2.2.14 İyiliği Başa Kakmamak.....	37
SONUÇ.....	38
KAYNAKLAR.....	41

KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ

A.s. : Aleyhisselam

BAİBÜ: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Çev. : Çeviren

Ed. : Editör

H.z. : Hazreti

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

Vb. : ve benzeri

Vd. : ve diğerleri

TEŞEKKÜR

Bu zorlu süreci atlatmamı ve tamamına erdirmeyi nasip eden Rabbime sonsuz hamd-ü senalar olsun. Yüksek lisans sürecinde öğrendiklerimizin öğrencilerimize ve milletimize fayda sağlayacak yeni çalışmalara kapı aralaması en kalbi niyazımızdır.

Yüksek lisans ders ve tez döneminde yardımlarını esirgemeyen bölüm başkanımız Prof. Dr. Muammer İSKENDEROĞLU ve Doç. Dr. Seyyid SANCAK hocalarıma ve tez çalışmamın son halini almasında büyük emeği olan tez danışmanım Doç. Dr. Murat KOBYA hocama teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

Sosyoloji, birey-toplum ilişkilerini, toplumsal kurum ve yapıların karşılıklı etkileşimini inceleyen bilim dalıdır. Toplum insanların fiziksel beraberliğinden değil; ortak kurum, kültür ve ilişkileri paylaşan insan gruplarından meydana gelmektedir. Bireyler, toplumdaki yaşam alanlarını kolaylaştırmak ve toplumu belirli bir düzene oturtabilmek adına bazı değer ve normları ortaya koymuşlardır. Değer, toplumun veya bir sosyal grubun inançlarını ve hedeflerini gösterirken; normlar, insanların nasıl davranmaları gerektiğini ortaya koyan kurallardır.¹

Çalışmamızın temel konusu Hucurat Suresi'ndeki toplumsal-ahlaki ilkeler ve normlardır. Surede bireylerin; peygamberlerine, önderlerine ve birbirlerine nasıl davranmaları gerektiği açıklanmıştır. Sure, Allah ve Resulüne saygının önemini vurgulayarak başlamaktadır. Böylece toplumsal bütünleşmenin ilk şartının itaat olduğu belirtilmektedir. Akabinde bireysel ve toplumsal olarak insanların uyması gereken ahlaki ilkeler sıralanmıştır. Sabır ve tevbe ile başlayan karakter yapılandırması; lakap takmak, alay etmek, kötü zan, tecessüs, gıybet ve dedikodu gibi toplum sağlığını tehdit eden hasletler üzerinde durularak pekiştirilmiştir. Surede imanın minnet duyulması gereken bir nimet olduğu, yapılan iyiliklerin başa kakılması durumunda geçersiz sayılacağı gibi mesajlar da verilmiştir.

Çalışmamızın amacı suredeki ahlaki ilkelerin toplumsal hayata etkilerini incelemek suretiyle huzur ve barış temalı toplum modeli oluşturulmasına katkı sağlamaktır.

Çalışmamızda nitel araştırma yöntemlerinden dokümantasyon tekniği kullanılmıştır. Bu bağlamda tefsir ve hadis kitaplarından, sosyoloji ve din sosyolojisi çerçevesinde yapılan çalışmalardan istifade edilmiştir.

Çalışmamıza konu ve içerik olarak en yakın çalışma Ümmühan Özuzun'un "Hucurat Suresi Bağlamında Bireysel ve Toplumsal Hayat"² başlıklı yüksek lisans tezidir. Din sosyolojisi alanında yapılan bu tez Kur'an-ı Kerim'in nazil olduğu dönemdeki toplumun sosyolojik özelliklerine odaklanarak o dönemdeki sosyal yapı üzerinde durmuş, Hucurat Suresi'nin ayetlerini, bireysel ve toplumsal hayata dair

¹ Temmuz Gönc vd. *Sosyolojiye Giriş* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınevi, 2017) ,7-9.

² Ümmühan Özuzun, *Hucurat Suresi Bağlamında Bireysel ve Toplumsal Hayat* (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Kayseri, 2022).

koyduğu kuralları temalar üzerinden işlemiştir. Hucurat Suresi ile ilgili yapılan bir diğer çalışma Erdoğan Baş'ın “Hucurat Suresi Tefsiri ve İnananlar Arası Beşerî Münasebetler”³ adlı yüksek lisans tezidir. Tefsir alanında hazırlanan bu tezde surenin ayetlerinin tefsiri ayrıntılı bir şekilde incelenmiş, İslam toplumunun beşerî münasebetlerinin nasıl olması gerektiği vurgulanmıştır. Bu çalışmada sosyolojik fikir ve önerilere fazla yer verilmemiştir. Bunun yanında diğer bir çalışma ise; Erdoğan Çavuşoğlu'nun “Hucurat Suresinde Bireysel ve Toplumsal Normlar”⁴ (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 1996) isimli yüksek lisans tezidir. Tefsir alanında yapılan bu çalışmada Hucurat Suresi'nin ayetlerindeki toplumsal hayatı düzenleyen kurallar, toplum düzenini tehdit eden ve kınanan davranışlar üzerinde durulmuştur. Toplumsal normlar üzerinde ayrıntılı bir şekilde duran bu çalışma, zaman zaman sosyolojik vurgularıyla da dikkat çekmektedir.

Çalışmamız iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde kavramsal çerçeve başlığı altında toplumsal değerler ve normlar ile ahlak konusu ele alınmıştır. İkinci bölümde ise önce Hucurat Suresi hakkında genel bilgi verilmiş, daha sonra Hucurat Suresi'ndeki toplumsal ahlaki normlar başlıklar halinde detaylı bir şekilde açıklanıp surenin verdiği mesajlar sosyolojik olarak mercek altına alınmıştır. Çalışmamızda, Hucurat Suresi'nin ayetlerinin ışığında; adaletli olmak, gelen haberin doğruluğunu araştırmak, insanlar arasında ayırım yapmamak, arabuluculuk gibi ahlaki değerlerin birey ve toplum ilişkilerindeki önemine dikkat çekilmiştir. Ayrıca surede vurgulanan İslam kardeşliği, sosyolojik bakış açısı ve İslami değerler bağlamında toplumu ayakta tutan önemli bir olgu olarak değerlendirilmiştir.

³ Erdoğan Baş, *Hucurat Suresi Tefsiri ve İnananlar Arası Beşerî Münasebetler* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995).

⁴ Erdoğan Çavuşoğlu, *Hucurat Suresinde Bireysel ve Toplumsal Normlar* (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 1996).

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

19. yüzyılda toplumsal düzenin bozulmasıyla birlikte toplumu yeniden nasıl yapılandırabiliriz sorusuna karşılık olarak doğmuş olan sosyoloji, toplumsal hayatta meydana gelen değişimleri, insanların sosyal eylem ve etkileşimlerini inceleyen bir bilimdir. Sosyologlar, geleneksel toplumdan modern topluma geçiş sürecindeki toplumlardaki yapı ve sosyal olguları tüm ayrıntılarıyla incelemişler; din, etik, değer, norm ve normlardan sapma gibi konular üzerinde fazlasıyla durmuşlar ve bu olguların toplumun vazgeçilmez öğeleri olduğunu belirtmişlerdir.⁵

1.1 Değer ve Norm Kavramları ve Toplumsal Normlar

1.1.1 Değer Kavramı ve Toplumsal Değerler

Sosyal bilim yapıtlarında değer kavramının çeşitli tanımları yer almaktadır. Değer, toplumda davranışlarımızı ve yaşam hedefimizi belirleyen, toplumsal olarak kabul edilmiş idealler ve inançlardır.⁶ Bireylerin hayatlarına yön veren değerler, hayatın amacı haline gelmişlerdir. Sosyolojik literatürde değer kavramı; toplumun, grubun veya bireyin sosyo-kültürel anlamda önem atfettiği tutum ve davranışlar ile ilgili değerlendirmeler ve ölçütlere göre tanımlanmaktadır.⁷

Değerlerin özellikleri şöyle sıralanmaktadır:

- Değerler paylaşılr ve ciddiye alınırlar.
- Değerler sevinçlerde ve hüznlerde bulunur.
- Değerler soyutlanırlar.
- Değerler toplumsaldır.

Bireyler, toplumsallaşma ile birlikte değerleri öğrenir, benimser ve süregelen uygulamalarla kuşaktan kuşağa aktarırlar. Böylece bireylerin davranışları değer ve normlara uygun olarak gerçekleşir.⁸

Değerler insan hayatında ahlak, estetik ve din alanları içerisinde gerçeklik kazanır. Her toplum farklı değerlere sahiptir. Toplumsal değerler, zamana ve toplumsal tabakalaşmaya bağlı olarak da değişkenlik göstermektedir. İlkel

⁵ Gönç vd. *Sosyolojiye Giriş*, 1-2.

⁶ Gönç vd. *Sosyolojiye Giriş*, 10.

⁷ Mehmet Yazıcı, “Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14 (Ocak 2014), 210-211.

⁸ Yazıcı, “Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri”, 212.

toplumlar ile günümüz toplumlarının değerleri birbirinden farklı olduğu gibi üst toplumsal sınıflar ile alt toplumsal sınıfların değerleri de birbirinden ayrılmaktadır.

Bireylerin dünyaya anlam vermesi değer kavramı ile ilgilidir. Çünkü insan hayatındaki her türlü söz, eylem, nesne ve fikir bir değer içermektedir. Örneğin, hayatımızda önemli yeri olan ateşin, hem ısınma hem beslenme hem de dini ayinlerde kullanılan bir unsur olması, ona ayrı ayrı verilen değeri gösterir. Başka bir açıdan bakacak olursak değer, önemi belirleyen soyut bir ölçüttür. Toplumda birey, yaşamını ait olduğu toplumun değerlerine uygun olarak inşa etmektedir. Örneğin bir mimarın yaşadığı ülkenin kültürüne uygun eser ortaya koyması gibi... Fakat bir yandan da sanatçılar toplumun değerlerine öncülük etmektedir.⁹

Toplumsal değerleri sınırlamak mümkün değildir. Davranışlar ve değerler arasında her zaman açık bir alan bulunur. Çünkü bireyler değişime açıktır ve başarabildikleri her şeyi yapmak isterler. Böylece toplumsal sorunlar da beraberinde gelir. Meydana gelen bu değer çatışması ile yeni gruplar ortaya çıkar. Diyebiliriz ki başlangıçta problem olan bazı konular zamanla toplumsal değişime uğrayarak toplumsal değer haline gelebilmektedir. Bazı bireyler böyle durumlara kolay ayak uydururken bazıları için süreç acı verici olabilmektedir.¹⁰

Toplumsal değerler grup ve grup üyelerinin ortak kabulleriyle ortaya çıkmıştır, bireylerin toplumdaki davranış şekillerine bir standart getirirler. Gerek kişisel gerekse siyasi oluşumlarda değer kavramı çok önemlidir. Çünkü toplum kişiyi değerler doğrultusunda yönlendirir.¹¹

1.1.2 Norm

Norm, “benimsenmiş ve yerleşmiş kurallara uygun davranış oluşturmak” demektir. Diğer bir deyişle normlar, bireyin ya da grubun davranışlarını düzenleyen kurallardır.¹² Normlarla oluşan kuralların yaptırım gücü değerlere göre daha kuvvetlidir. Bu yüzden normlara güçlü kurallar sistemi diyebiliriz. Hemen hemen her toplumda var olan davranışları ve tutumları belirleyen normlar mevcuttur. Bunlar nasıl yemek yenileceğinden nasıl giyinilmesi gerektiğine, hangi mekânda

⁹ Ufuk Özcan, “Sosyolojide Toplumsal Değer ve Norm Kavramlarına Yeniden Bir Bakış”, *Sosyologca*. 23(2022), 22.

¹⁰ Ertan Özensel, “Sosyolojik Bir Olgu Olarak Değer”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/ 3 (Temmuz 2003), 234-235.

¹¹ Ejder Okumuş, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları, 2018), 204.

¹² Erol Eroğlu, “Geçmişten Günümüze Normlar”, *Akademik Bakış Dergisi* 50 (Temmuz – Ağustos 2015), 299.

nasıl davranılacağına kadar oluşmuş kurallardır. Bireyler normlara uygun bir hayat sergilediklerinde ödüllendirilmekte, normlara uygun olmayan davranışlar sergilediklerinde ise toplum tarafından cezalandırılmaktadır. Toplumlarda geçerli üç farklı norm çeşidi vardır. Bunların ilki, töresel normlar yani örf ve adetler, ikincisi gelenekler, üçüncüsü ise hukuk kurallarıdır. Toplumsal fiillerde normlar ortak bir kılavuz gibi bireylere bir yol çizmektedir. Böylece toplumda insan davranışlarında ve ilişkilerinde belirli kurallar ortaya çıkmaktadır. Fakat bireyler her zaman toplumsal normlara uygun davranış sergilemezler. İnsanları kendi çıkarları için kandırmak, dolandırmak, yalan söylemek, kamu malına zarar vermek gibi davranışları bu duruma örnek olarak verebiliriz.

Toplumda değerler olmadan normların oluşması imkânsızdır. Normlar, değerlere dayanılarak geliştirilmiş kurallardır. Toplumsal normlar insanları toplumun değer ve normlarına uygun bir şekilde yaşamaya zorlamaktadır. Böylece bireyler ve topluluklar belirli, kurallı bir şekilde nasıl yaşamaları gerektiğini bilir ve hayatını ona göre şekillendirir. Bu sosyal normları; örf ve adetler, töreler, giyim-kuşam, görgü kuralları olarak sıralayabiliriz. Değer ve normların oluşmasını ve anlam bulmasını sağlayan ahlaki prensipler ve inançlardır. Böylece kültürel yapı ve toplumsal normlar bu çerçevede kendini ifade etmektedir.¹³

1.2 Ahlak, Toplum ve Din

1.2.1 Ahlak ve Toplum

Arapça “hulk” kelimesinin çoğulu olan ahlak, bireylerin toplumda uygulamak mecburiyetinde oldukları kurallara dayalı davranışlar bütünüdür.¹⁴ Ahlak, din ve toplum bir arada bulunduğu sürece din sosyolojisinin en önemli konusu olmaya devam edecektir. Çünkü ahlak, dini ve toplumsal hayatın zorunlu bir yönüdür. Kısacası ahlak, insanların uymak zorunda olduğu kurallar bütünüdür. Din sosyolojisinin konusu olan ahlak, toplumların refah ve huzur içinde, sağlıklı iletişim kurabilmeleri için son derece önemli bir kavramdır. Tarihimize ve günümüze baktığımızda toplumdaki yıkımın en önemli sebebinin ahlaki çöküş ve yozlaşma olduğunu görmekteyiz. Nitekim Peygamberlerin gönderildikleri toplumların hatta Roma, Bizans ve Osmanlı gibi büyük imparatorlukların

¹³ Özcan, “Sosyolojide Toplumsal Değer ve Norm Kavramlarına Yeniden Bir Bakış”, 28; Gönc vd. *Sosyolojiye Giriş*, 10.

¹⁴ Selim Eren, “Toplumsal Norm, Ahlak ve Din”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2(2007), 297.

yıkılmasının önde gelen sebeplerinden birisi ahlaki çöküşün baş göstermesidir. Toplumda huzur ve sükûnet ortamının devamlılığının sağlanması, sosyal ve ahlaki değerlere toplumun her kademesinde önem verilmesine bağlıdır.¹⁵

Toplumların varlığını, bütünlüğünü ve devamlılığını sağlayan değerlerdir. Bu değerler aynı zamanda o toplumun ahlaki yapısını oluşturmaktadır. Zaten ahlak, insanlığın kabul ettiği ve başka kesinlik ölçüleriyle ölçülemeyen hareketlerimize ait değerlerin toplamıdır. İnsanı ve onun yaşadığı toplumu ahlaki değerlerden ayrı düşünmek mümkün değildir. Bu anlamda nerede bir insan ve toplum varsa orada ahlak da söz konusudur. Zira insanın hayata bakışı ve olayları değerlendirmesi konusunda değerler belirleyici bir yere sahiptir. İnsanlar olgu ve olayları kendi dünya görüşlerine göre değerlendirmekte ve yorumlamaktadırlar. Bununla birlikte insan ve toplumların birlikte yaşamaları bağlamında ahlaki değerler ayrı bir öneme sahiptir. Hayatın devamlılığı ve yaşanılabilirliği hususunda ahlaki değerlerin ihmal edilemeyeceği bir gerçektir. Ahlaki değerlerden yoksun bir sosyal yapı, kaos ve çatışmaya müsait bir konumdur. Bu anlamda ahlaki değerler, sosyal yapıda adeta sigorta görevi görmektedir. Ahlaki değerler aynı zamanda toplum bireylerinin ortak değerler etrafında bütünleşmelerini ve müşterek bir bilince ulaşmalarını sağlar. Bundan dolayıdır ki, "bir ülkenin insanlarını birbirlerine yakınlaştırmak ve onlar arasında karşılıklı anlayışı, saygı ve sevgiyi egemen kılabilmek için yapılacak ilk iş, onlarda birlik ve beraberlik bilincini uyandırmaktır. Ortak bilincin tesis edildiği toplumlarda, insanları başıboşluk ve dağınıklıktan kurtaracak külli bir hayat felsefesine ulaşıldığını görmekteyiz. Sosyal dokunun ahlaki değerler çerçevesinde örülmesi, kenetlenmeyi ve gücü beraberinde getirmektedir. Toplum bireylerinin her birinin bu değerlere bağlılık oranı, söz konusu toplumun gücünü ve sağlamlığını ortaya koymaktadır. Bu güç de topluma, birlik ve beraberlik içerisinde, dinamik bir yapı kazandırarak, uzun süre ayakta kalmasını sağlamaktadır. Burada sözünü ettiğimiz birlik ve dayanışma, biyolojik bir beraberliğin ötesinde, ahlaki bir iş birliği ve karşılıklı güç birlikteliğidir. Bunu başarabilen toplumlar, aynı zamanda toplumsal bütünleşmeyi de sağlamış durumdadırlar. Bunun için de toplumda

¹⁵ Okumuş, *Din Sosyolojisi*, 203-204.

yaşayan her bir ferдин ahlaki erdemlere uygun davranması hem beşeri hem de toplumsal bir gereklilik olarak görölmektedir.¹⁶

Ahlaki değerler, toplum açısından birer denge unsurudur. Öyle ki insanlar erdemli yaşamdan uzaklaşmaya başladıklarında söz konusu değerler, onları frenler ve doğru yönde davranmalarını sağlar.¹⁷

Ahlaki değerler aynı zamanda insanlara onurlu davranışlarda bulunma duygusu da vermektedir. Çünkü inandığı değerler insana insan onuru ve haysiyetine bağlı bir hayatı öngörmektedir. İnsanların büyük çoğunluğunun böyle davrandığı toplumlarda toplam kalite de yükselmektedir. Eğer toplam kalite, toplumun maddi ve manevi tüm alanlarında asgari bir gelişmeyi ve mevcut imkanları en iyi şekilde kullanmayı ve adil bir şekilde bölüşmeyi ifade ediyorsa, ahlaki erdemlerin hayatiyet bulduğu toplumlarda daha huzurlu bir yaşamdan söz edilebilir. Zira böyle toplumlarda insanlar yalancılık, hırsızlık, haksız kazanç, vb. davranışlarda bulunmayacaklardır. Bu olumsuzlukların yaşanmaması için maddi tedbirlerin alınması elbette önemlidir. Ancak bu tedbirlerin tek başına yeterli olduğunu söylemek doğru gözükmemektedir. Bu hususta manevi değerlerin güçlendirilmesi de önem arz etmektedir.¹⁸

1.2.2 Ahlak ve Din

Din kelimesi sözlükte; hüküm, itaat etme, şariat, kanun, yol, kulluk, hesap gibi anlamlara gelmektedir.¹⁹ Kur'an'da din kelimesinin dört temel anlamda kullanıldığı görölmektedir: Hâkimiyet ve en üstün otorite, söz konusu yüksek otorite ve hâkimiyete itaat ederek boyun eğme, anılan hâkimiyetin otoritesi altında meydana gelen ameli ve fikri düzen ve nihayet söz konusu ameli ve fikri düzene uyma, ihlasla bağlanma ya da karşı gelme suretiyle isyan etme sonucu üstün otoritece takdir edilen ödöl veya ceza. Din insana neden var olduğu sorusunun cevabını verir. Amerikalı din sosyoloğu Peter Berger'e göre hayata anlam ve gaye kazandıran din insanın dünya kurma girişiminde stratejik bir rol oynamaktadır. Din,

¹⁶ Ali Akdoğan, "Bireysel ve Toplumsal Hayatta Ahlaka Olan İhtiyaç ve İslam", *Ekev Akademi Dergisi* 8/18(2004), 181-182.

¹⁷ Akdoğan, "Ahlaka Olan İhtiyaç ve İslam", 186.

¹⁸ Akdoğan, "Ahlaka Olan İhtiyaç ve İslam", 188.

¹⁹ Vankulu Mehmed, *Vankulu Lügati*, nşr. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), "dîn", 2/2245-2246; *Mu'cemu'l-Vasit*, nşr. Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "dîn", 307.

evrenin tamamını insan açısından manidar bir varlık olarak kavramanın cüretkâr bir girişimidir.²⁰

Dinlerin toplumda en önemli sosyal işlevlerinden biri, inananlarına toplumsal durum ve olaylara karşı nasıl bir tutum sergileyecekleri konusunda bir zihniyet ve ideoloji kazandırmaktır. Dinlerin kazandırdığı zihniyet, kişilerin sosyal olaylara tavır alışında ve eğitim, siyaset, aile, sanat, ekonomi, ahlak gibi temel toplumsal kurumların işleyişinde belirleyici olmaktadır. Dinin önemli bir diğer işlevi de toplumsal bütünleşmeyi sağlamasıdır. Sosyolojinin önemli bir teması olan sosyal bütünleşmenin merkezinde din bulunmaktadır. Nitekim İbn Haldun dinin bütünleştirici gücü üzerinde önemle durmuştur. Emile Durkheim de dinin, toplumda sosyal istikrarı sağlayan, birleştirici ve bütünleştirici, işlevsel yönü ile ilgilenmiştir.²¹

Din ve ahlak bir amaca yönelik ve sosyal olmaları dolayısıyla paralellik arz etmektedir. Hatta din ve ahlak birçok özelliği ile birbirine benzemektedir. Her ikisi de insan ilişkilerini düzenler, insanlara yaşam şekli sunar, hayatı gayeci bir yaklaşımla yaşamayı öğütler ve normlar ortaya koyar, toplumsal hayatta bireylere ‘iyi, doğru ve uygun davranışı’ yapmayı zorunlu kılar.²² Tüm bunlar din ile ahlakın iç içe geçmişliğini açıkça göstermektedir.

1.2.3 İslam Dininde Ahlak

İslam dini bireylere hayatlarını ahlaki ölçülerde onur ve haysiyetine uygun olarak nasıl yaşamaları gerektiğini tavsiye etmiş, sonrasında hayatlarını şekillendirmeyi bireylere bırakmıştır. İslam dininin vazettiği ahlaki ilkelere baktığımızda hepsinin birey ve toplumun menfaatine uygun olduğunu görüyoruz.²³ Hz. Peygamber'in de şöyle buyurduğunu görmekteyiz: “Ben, ahlaki güzellikleri tamamlamak için gönderildim”.²⁴ Ayrıca bunun tam olarak önemini ortaya koymak için Kur'an'da "ve sen, büyük bir ahlak üzeresin"²⁵ ayeti yer almaktadır.

İslam düşüncesinde, takva olarak nitelenen kavramın içeriğinde en önemli yeri ahlak kapsamaktadır. Öyle ki Allah kullarından, çok bilgiyi zihinlerinde

²⁰ Lokman Çilingir, "Din mi Ahlak mı?", *International Journal of Science Culture and Sport Dergisi* 2/1 (Temmuz, 2014), 712-713.

²¹ Ejder Okumuş vd, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Açık öğretim Fakültesi Yayınları, 2015), 70-71.

²² Çilingir, "Din mi Ahlak mı?", 714-715.

²³ Akdoğan, "Ahlaka Olan İhtiyaç ve İslam", 12.

²⁴ Ahmet Ürkmez, "Siret: Bir Güzel Ahlak Yürüyüşü", *Diyanet Aylık Dergi* 359 (Kasım 2020), 11.

²⁵ *Kur'an Yolu* (Erişim 24 Aralık 2022), el-Kalem 68/4.

tutmaktan ziyade bu bilgiyi ahlaki olarak hayatlarına aksettirmelerini istemektedir. İslam'a göre insanlığın sorunlarının çözümlenmesi dini bir ahlakın yani Kur'an ahlakının yaşanmasına bağlıdır. Ahlaki ve manevi değerlerin maddi hayatı etkilediği bilinen bir gerçektir. İslam düşüncesinde güzel ahlak Müslüman ferdin zihin dünyasını şekillendirdiği gibi onun sosyal yaşamına da yansımaktadır.²⁶

İslam dininin temeli ahlaktır. Hz. Peygamber hem örnek hayatıyla hem de hadisleri ile bunu göstermiştir. Farklı toplulukların İslam'ı tercih etmelerinin en önemli sebeplerinden birisi Hz. Peygamber'in güzel ahlakı en güzel şekilde temsil edişidir. Hz. Peygamber'e daha kendisine peygamberlik görevi verilmeden önce "Muhammed-ül Emin" lakabının takılmış olması,²⁷ yine onun 'Müslüman elinden ve dilinden Müslümanların emin olduğu kimsedir' buyurması, ahlak ve dinin iç içe geçmişliğinin en önemli kanıtıdır. İslam dini ahlaka verdiği önemle birey ve toplumu korumayı, dünya ve ahiret dengesi konusunda onlara yardımcı olmayı amaç edinmiştir.²⁸

İslâm ahlâkının düşünce sistemini ve temelini Kur'an ve Sünnet oluşturmaktadır. Öyle ki peygamberin ahlakını Hz. Aişe'ye sorduklarında "O'nun ahlakı Kur'an idi" buyurmuştur. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de ahlak yalnızca teorik bir tarzda ele alınmamış, aynı zamanda ayetlerin içeriğinde ameli kurallar olarak ifade edilmiştir. Ahlak sözcüğü Kur'an'da iki yerde geçmektedir. Biri âdet ve gelenek anlamında Şuara Suresi'nde, diğeri ise "ahlak" kelimesinin tekil hali olan "hulk" kelimesi kullanılarak Kalem Suresi'nde geçmektedir. Ayrıca pek çok yerde amel kelimesi ahlaki davranışlar anlamını da içeren geniş bir çerçevede kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Kur'an'da sırât-ı müstakim, hayır, birr, takva, hidayet, sıdk, amel-i sâlih, maruf, hasene vb. deyimler iyi ahlakı tasvir ederken; fücûr, heva, seyyie, münker, zulüm, bağy, fısk vb. kelimeler de kötü ahlâkı temsil eder. Ahlak ve hulk kelimeleri ve saydığımız diğer terimler hadislerde de yer almıştır.²⁹

²⁶ Akdoğan, "Ahlaka Olan İhtiyaç ve İslam", 192-193.

²⁷ Okumuş, *Din Sosyolojisi*, 214.

²⁸ Okumuş, *Din Sosyolojisi*, 216.

²⁹ Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) "İslam Ansiklopedisi, Ahlak " (Erişim 10 Kasım 2022).

İKİNCİ BÖLÜM

2. HUCURAT SURESİ VE TOPLUMSAL/AHLAKİ NORMLAR

2.1 Sure Hakkında Genel Bilgiler

Hucurat Suresi, ayetlerinin manalarında derinlik bulunan, kısa, öz ve anlamlı bir suredir. Âdâb-ı muaşeret ve toplumda uyulması gereken kaideleri tüm insanlığa haber vermekte olup uyulmasını istemektedir. Bazı tefsir âlimleri sureye, üstün ahlak ve âdâb kurallarını öğreten anlamında “Suretü'l Ahlak” adını vermişlerdir. Surenin amacı bireylerin ve toplumların en insani münasebetlerle ve en insani düzeyde, iyilik ve güzelliklerle yaşamasını sağlamaktır. Surede öne sürülen kaideleri yerine getiren birey ve toplumlara dünya ve ahiret hayatında sonsuz bir mutluluk verileceği müjdelenmiştir.³⁰

Sure ismini, dördüncü ayette geçen, Peygamber'in eşlerinin yaşadığı odalara atıfla, odalar anlamına gelen “Hucurat” kelimesinden almıştır. Kelimenin tekil hali ise “hücre”dir.³¹ Sure on sekiz ayettir. Mushaf'taki sıralamada 49. sure olup Fetih suresinden sonra Kâf suresinden önce gelmektedir.³²

Surede, insanları tek bir nefisten yaratan yaratıcı, insanların eşit olduklarını söylemekte yalnızca ahlakın en güzeline sahip olmakla eşitliğin değil derecelerinin farklılık göstereceğini bildirmektedir. Suredeki ahlak ilişkisi öncelikle Allah ile başlamakta Resul ile devam etmekte sonrasında tüm insanlığa hitap edilmektedir. Surede vurgulanan ahlaki sorumlulukları şöyle sıralayabiliriz. Bunlar; kulun Rabbine ve peygamberine karşı olan sorumluluğu, müminlerin, fasıklara ve mümin kardeşlerine olan sorumluluğu ve müminlerin yanlarında ve yanlarında olmayan tüm bireylere karşı olan sorumluluklarıdır. Dil ve üslup açısından kişilerin yanlış davranışları eleştirilmekte ardından doğru davranış öğretilmektedir.³³

Hucurât suresi, Medine'de hicretin 9. yılında nazil olmuştur. Sure, Tahrim suresinden önce Mücadele suresinden sonra inmiştir.

Hucurat suresi İslam ahlakının ve İslami edebi ilkelerin bir arada işlendiği bir suredir. Bireysel ve toplumsal ahlakın üzerinde duran surede; öncelikle birey

³⁰ Lütfi Doğan, “Fatıha ve Hucurat Surelerinin Meal ve Tefsiri”, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), 33.

³¹ Mu'cemu'l-Vasî, “el-hucra”, 157.

³² Şahin Güven, *Erdemli Toplumun İnşası* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012), 51-64.

³³ Güven, *Erdemli Toplumun İnşası*, 75-76.

nefsini terbiye etmeli, sonrasında bireyselden hareketle toplumsallaşmaya doğru erdemli bir toplumun inşası yolunda çaba sarf etmelidir. Aslında bu surenin amacı Müslüman toplumların sorunlarına çözüm bulmaktır. Neticede insanın sosyal bir varlık olmasından dolayı hayatındaki davranışlarının ve yaşam tarzının topluma bir yansıması olacaktır. ‘Ey İman edenler’ hitabının beş defa tekrarlanması muhatapların dikkatini çekmek içindir. Özellikle iman eden müminlerden bu ayetlere özgü ahlaki davranış istenmektedir.³⁴ Birincisinde Allah ve resulüne itaat etmek emredilmekte, peygamberin önüne hiçbir şekilde geçilmemesi istenilmektedir. İkincisinde peygambere ve onun konumuna saygı gösterilmesi, üçüncüsünde size gelen haberlerin araştırılmasının gerekliliği, dördüncüsünde insanların birbiriyle alay etmemesini, beşincisinde ise insanların özel hayatlarının araştırılmaması, birbirlerine saygı duyması, gıybetten uzak durulması istenmektedir.³⁵

Hucurat suresi, insanlara en üstün ahlak ve edep kurallarını aşılamaya çalışmaktadır. İnsanların birbirlerine saygı, edep ve güzel ahlakın gereğince davranmasını emretmektedir. Surede özel hayatın korunması niteliğinde kimsenin evine izinsiz girilemeyeceği ancak kişinin kendi izni ile girilebileceğinin bu şekilde Kur’an-ı Kerim adabına uygun olacağı belirtilmiştir. Toplumda yayılan haberlerin doğruluğuna emin olmadan, araştırılmadan hareket edilmemesi özellikle haber getiren kişi güven vermiyorsa daha tedbirli olunmasını vurgulamıştır. İyilik ve güvenin, huzur ve barışın her daim var olması için kibirden uzak kalmalı, birbirimizi asla küçümsememeliyiz. İnsanlara ve hayatlarına saygı duyulmalı, ayıplama ve kırıcı sözlerden uzak durulması gerektiği bildirilmiştir. İnsanların bir erkek ve diğiden yaratıldığını, topluluklara ayrıldığını belirterek üstünlüğün soy zenginliğinde değil ancak takva da olduğu buyurulmuştur.³⁶

Sure ismini 4. ayetinde geçen Hucurat (odalar) kelimesinden almasına rağmen, içeriğinde çok fazla ahlaki konulardan bahsetmesinden dolayı sureye “Ahlâk Suresi” de diyenler olmuştur. Erdemli bir toplumun temellerini atabilmek için birçok ahlaki öğretiyi emretmektedir. Sure, Allah ve Resulüne karşı

³⁴ Güven, *Erdemli Toplumun İnşası*, 81-82.

³⁵ Davut Aydın, *Hucurat suresi Tefsiri* (İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2013), 22.

³⁶ Lütfi Doğan, *Hucurat Suresi Meal ve Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 15-17.

davranışları düzenleme, peygamberin yanında nasıl davranacağını bilme, toplumda yaygın bir söylenti oluşma ihtimaline karşı insanları tedbirli davranmaya, her daim kişiler arası kardeşlik anlayışını gözetip barış içinde yaşamaya, ayıplamak dâhil gıybet kadar tüm kötü davranışlardan sakınmamızı hedeflemiştir. Müslümanlar bu sureye göre, Allah ve Resulüne, yakın ve uzak kardeşine ve fasıklara karşı davranışlarını düzenlemekle mükelleftirler.³⁷

Surenin içeriğinde bulunan konular iki bölümden oluşmaktadır. Bunlardan ilki, özel edep kuralları; Allah ve resulüne asla hiçbir konuda ve hiçbir şekilde muhalefet etmeden itaat etmek, peygamberin ümmeti ile ilişkilerinde her daim âdâba uygun davranmak, hitap ve konuşma şekillerinde peygambere saygı göstermektir. İslam'a girmenin peygambere yapılan bir iyilik gibi başına kakılması anlatılmıştır. İkinci olarak toplumsal edep kuralları; insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen güzel ahlaki davranışlar ile faziletli bir toplum yapısı oluşturmaya yöneliktir. Müslümanlar kendilerine gelen haberi iyice araştırmalı, doğruluğuna emin olmadan hareket etmemelidir. Bunun imanın bir gereği olduğu belirtilmiştir. İki Müslüman grup savaştığında araları düzeltilmeli, kadın erkek tüm Müslümanlar kardeşlik bağı içinde olmalıdır. Surede; lakap takmak, alay etmek, çirkin hareketlerle insanlarla eğlenmek, gıybet, dedikodu ve insanların özel hayatını araştırmak çirkin görülen davranışlar arasında sayılmıştır. Allah, insanları farklı milletlere ayırarak, farklı cins ve özelliklere sahip yaratmıştır. Aralarındaki üstünlük yalnızca takva, güzel ahlak ve salih amel ile mümkün olacaktır. Surenin sonunda bedevilerin imanı bağlamında iman ve İslam kelimelerinin özelliklerinden bahsedilmiş, dini ve ahlaki değerlere verilen önem gösterilmiştir.³⁸

2.2. Surede Vurgulanan Toplumsal/Ahlaki Normlar

2.2.1 İtaat

İtaat kelimesi birinin isteğine karşı buyruk ve yasaklarına uymak, asi olmamak, yumuşak bir şekilde davranmak demektir. Dini terim olarak ise Allah ve Resulünün buyruk ve yasaklarına kalben isteyerek uymak ve böyle davranarak sevap elde etmeyi ummaktır. Allah'a ve Peygamber'e itaat birbirini tamamlayıcı şekilde olmalıdır. Kur'an'da itaat edilmesi gerekenler Allah, Peygamber ve emir

³⁷ Erdoğan Baş, *Mü'minler Arası Beşeri Münasebetler- Hucurat suresi Tefsiri* (İstanbul: Erkam Yayınları, 1998), 16.

³⁸ Vehbi Zuhayli, *Tefsirü'l- Münir* (İstanbul: Bilimevi Basın Yayın A.Ş., 2017), 13/440-441.

sahibi insanlar olarak belirtilmiştir. Bazılarına itaat emredilirken bazılarına da itaat yasaklanmıştır. İtaat edenler övülerek kendilerine mükâfat vaat edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de 20 ayette Allah'a ve Peygamber'e itaat emredilmiştir.³⁹ Bunlardan biri; "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ulül-emre de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz, Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız, onu, Allah'a ve peygambere götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzeldir"⁴⁰ ayetidir.

Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'e uymanın yolu Peygamber'e itaatten geçmektedir. Peygamber "Çekinen kimselerin dışında kalanların cennete gireceğini söylediğinde sahabeler merak edip sorarlar: Ya Resulallah! çekinen kimdir? Hz. Peygamber: Çekinen kimse benim yolumdan gelmeyen, itaat etmeyen kişidir," buyurmuştur.

Kur'an-ı Kerim'de itaat kelimesi türevleri ile birlikte seksen beş yerde geçmektedir. İlgili ayetlere baktığımızda, Allah'ın emir ve yasaklarına uymak, Resulüne, ulü'l emre ve anne-babaya itaat etmek olmak üzere, itaatin dört grupta ele alındığını görüyoruz. Resule itaat onun sünnetine uymak iken, itaat edilmesi talep edilen ulü'l emr ile kastedilen devlet yöneticileridir. Sosyal bilimciler, toplumsal yapının en küçük birimi olan aileyi bir arada tutmak amacıyla anne-babaya itaati desteklemektedirler.⁴¹

Kur'an-ı Kerim'de itaat kavramının ana teması Allah'a itaattir. Ancak itaat edip etmemek kişinin kendi tercihi bırakılmıştır. Fakat bunun yanında itaat etmeyenler şöyle bir ayet ile uyarılmışlardır:⁴² "Yüzleri ateşe çevrildiği gün, "Keşke Allah'a itaat etseydik, Resul'ü dinleseydik" diyecekler. Ve ekleyecekler: "Rabbimiz! Biz efendilerimizi ve büyüklerimizi dinledik, onlar da bizi yoldan saptırdılar".⁴³

Kur'an-ı Kerim, elçilere itaatin gereğini açıklarken insanoğlunun ancak onlara uymakla doğru yolu bulabileceğini, elçilerin vahyin ilk muhatabı ve

³⁹ İsmail Karagöz vd, *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 344.

⁴⁰ en-Nisa 4/59.

⁴¹ A. Vahit İmamoğlu, "Bağlılık ve İtaat Duygusuna Dini ve Psikolojik Yaklaşım", *Dinî Araştırmalar* 2004), 6/18, 130.

⁴² Yaşar Kurt, "Kur'an da Hz. Peygambere itaat", *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, (Nisan 2007), 160-162.

⁴³ Ahzab. 33/66-67.

öğreticisi olmasından dolayı onlara itaatin zorunlu olduğunu vurgulamaktadır. Bunun yanında Kur'an, kâfir ve münafıklara itaati yasaklamış, Müslümanların çözemedikleri meselelerde iyi bir sonuç için Allah ve Resulüne başvurmaları gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca ayete baktığımızda itaatin yanında kötü amellerden uzak durulması da emredilmiştir.

“Allah ve resulüne itaat edin, birbirinize düşmeyin, sonra zayıflarsınız ve zaferi elden geçirirsiniz. Sabredin, kuşkusuz Allah sabredenlerle beraberdir.”⁴⁴ ayetine baktığımızda toplumsal olarak bazı kurallar verilmekte, toplum huzuru için bu ayete uyulması istenmektedir. Ayrıca insanların dinin gereklerini yerine getirip, toplumda huzur ve barışı destekleyici davranışlar sergilemesi istenmekte, birlik ve beraberlik adına ayrılığa düşmekten sakınılması tavsiye edilmektedir.⁴⁵

Kur'an-ı Kerim'de Haşr Suresi'nde⁴⁶ Peygamber neyi verdiyse alınması, neyi yasakladıysa ondan uzak durulması emredilmiştir. Bu hüküm dünün ve bugünün Müslümanları için geçerli olup üzerlerine bir vazife niteliğindedir. Ahzab suresinde⁴⁷ geçen rivayetlere göre peygamber Hz. Zeyneb binti Cahş'ı Hz. Zeyd b. Harise ile evlendirmek istemiş, öncesinde Zeynep, Zeyd' in azatlı köle olmasından dolayı bu evliliği kabul etmek istememiş fakat ayet nazil olduğunda bu durumu kabul etmiştir. Buradaki amaç Allah'a ve resulüne itaat etmektir.

Başka bir açıdan Resulallah'a itaati düşünecek olursak bugün Resulullah'ın sünnetini uygularken geçmiş hükümleri günümüze uyarlamak doğru olacaktır. Böylece Peygamber bugün yaşasaydı nasıl davranırdı sorusuna cevap bularak Peygamber'in dönemini tekrar yaşatabiliriz. Kısaca söylemek gerekirse Hz. Peygamber'i yaşatmak ve onun sünnetiyle amel etmenin en doğru yolu budur. Bugün ise bazı Müslümanlar Peygamber dönemini aynen o günkü gibi yaşamak istemekle beraber beşeri yorumları nass kuvvetinde kabul etmişlerdir. Bu yüzden toplumun bazı kesimlerinde bu düşünce sistemi bireyler arasında fikir ayrılıklarına yol açmıştır.⁴⁸

⁴⁴ Enfal 8/46.

⁴⁵ Osman Keskiöğlu, “Allah'a Ve Peygamberine İtaat”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 3/4 (Nisan 1964), 99.

⁴⁶ “Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan kaçının. Allah'a karşı saygısızlık etmekten sakının. Kuşkusuz Allah cezalandırmada çok çetindir.” el-Haşr 59/7.

⁴⁷ “Allah ve resulü herhangi bir konuda hüküm verdiklerinde artık mümin bir erkek veya kadın için işlerinde tercih hakları yoktur. Allah'ın ve resulünün emrine itaat etmeyenler doğru yoldan açıkça sapmışlardır.” el -Ahzab 33/36.

⁴⁸ Yaşar Ünal, “Resul'e İtaat Meselesi”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 6/11 (Ocak-Haziran 2012), 178.

Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber'i ve müminleri itaat edilmemesi gereken kişiler hakkında da uyarmaktadır. Bu kişiler şunlardır: Nankörler, kaba insanlar, yemin edip kötöleyen, söz taşıyan, günahkâr hayra engel olan, kötülükleri ile bilinen, mal ve oğulları ile övünüp Allah'ın ayetleri okunduğunda onu eskilerin masalları diyenlerdir. Ayrıca ehl-i kitap ve kâfirlere itaat etmememiz gerektiği de bildirilmiştir.⁴⁹

İtaat kavramı bir kişiye veya üstün bir varlığa rıza gösterme ve boyun eğmektir. Bu razı oluştta sorulan sorulara baktığımızda kime, neden, niçin itaat ediyorlar sorusu aklımıza gelmektedir. Bireyin burada kişiliğini öne sürerken akliselim bir şekilde itaat etmesi, sorgusuz sualsiz bir itaatten daha tercih edilir bir durumdur. Weber'e göre itaat toplumun içerisinde meydana gelen etkileşimde geleneksel yapı kullanırken uygulanan davranışın göstergesidir. Bu durumda itaat, sosyal bir olgu olarak toplumda düzeni kabul edenler ile kabul etmeyenler arasındaki ilişkidir. Bu iki yönü ifade ederken hem yukarıda olup emir ve itaat isteyenler hem de aşağıda olup emre itaat edenler ile ilgili "itaatkâr diyalektik" kavramı kullanılır. Erich Fromm'a göre ise itaat iki şekilde, içe dönük ve dışa dönük itaat olarak ele alınır. Bireyin kendine ve aklına boyun eğmesi yani onaylaması içe dönük itaat, üstün güce, bir insana, bir kuruma baş eğmek ve o gücün kendini yargılamasını kabullenmek ise dışa dönük itattır. Fromm, bu kavramları açıklarken yanına "vicdan" ve "otorite" kavramlarını da eklemiştir. İlki, itaat ederken karşı tarafı hoşnut etmek veya edemediğinden korkan iç sesimiz "otoriter vicdan", ikincisi ise dışsal etkilerden uzak sadece kendimizin onayladığı farkındalık sahibi "insani vicdan" dır. Otoriter vicdan ile kişi iç sesiyle hareket etse bile dış güce daha çok itaat eder ve insânî vicdanın gücünü azaltır. Fromm, itaati bu şekilde ikiye ayırırken "insani vicdan" tarafını tutmakta itaatin tamamıyla başka bir güce yapılmaması gerektiğini savunmaktadır.⁵⁰

Ayrıca Weber' in meşruiyet otoritesi çeşitlerinden biri karizmatik otoritedir. Buradaki otorite ilişkisi resmi yollardan ya da geleneksel yapıdan gelmemekte, kendisine uyulan kişiden kaynaklanmaktadır. Bu karizmatik otorite, vahiy alan,

⁴⁹ Yaşar Kurt, "Kur'an'da Hz. Peygamber'e İtaat". *Hiz. Muhammed (SAV) ve Mesajı*. ed. Mehmet Mahfuz Söylemez (Çorum: İslami İlimler Dergisi Yayınları, 2014), 197.

⁵⁰ Fatma Odabaşı, "Kime/Neye, Niçin Ve Nasıl İtaat Ediyorlar? Gençlerin İtaat Algısı ve Din Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (Haziran 2021), 37.

kahraman ya da toplumda örnek bir şahsiyet olan karizmatik liderdir. Toplum karizmatik lidere inancı doğrultusunda itaat edecektir.⁵¹

Toplumsal hayatın düzeninin sağlanması ve devamlılığının sağlıklı bir şekilde süregelmesi için bireylerin belirli davranışlar sergilemesi ve toplumda istenilen sosyo-kültürel normlara uyum sağlamaları toplumsal itaat şekillerindendir. Gruplara uyma, istediğini yapma, yapmadığında ceza alma gibi olaylar da itaat kavramının içine girmektedir. Sosyal bir birey olan insan toplumda kendini ait hissetmek istediği gruba özdeşleşmek yani onlarla aynı olduğunu göstermek ister. Uyulan bir kişinin çekiciliği devam ettikçe bu itaat durumu da devam eder.⁵²

2.2.2 Sabır

Sabır kelimesi, darda tutmak, hapsetmektir. Diğer anlamları ise şunlardır: kişinin başına bir musibet geldiğinde sabır; hapsetmek, savaşta sabır; kahramanlık, zor bir felakette sabır; göğüs genişliği, nefesine sahip çıkıp ibadet yaparak cenneti istemek de sabırdır. Kısaca, sabır kullanıldığı yere ve anlama göre farklı manalar vermektedir.⁵³

Sabır, esas anlamı itibarıyla fiil olarak hapsetmek veya kendini alıkoymaktır. Türkçede de en fazla bu yönü öne çıkmaktadır. Sabır kelimesine İslam bilginleri türlü tanımlar getirmişlerdir. Bu tanımlardan birkaçı şöyledir: “Aklen ve naklen nefesine sahip çıkmak, nefesine hapsolmaktır. Râgib el-İsfahânî’ ye göre sabrın farklı durumlarda farklı tanımlara sahip olabileceğini söylemiştir. Mesela, savaş esnasında kişinin kendini alıkoyup sıkıntı ile baş etmesi yiğitlik ya da şecaat, kişinin sır saklayabilmesi de kitmân-i nefis olarak tanımlanmaktadır. Müfessir Râzî de İsfahânî gibi sabrı nefesine sahip çıkarak arzularına gem vurmak olarak tanımlamıştır. Cürcânî’ye’ ye göre ise sabır, kulun başına gelen kötü olaylara ve sıkıntılara karşı sadece yine Allah’a sığınmasıdır. Sabretme işi kişinin yaşadığı durumlara göre güzel hasletlere dönüşebilmektedir. Cinsel arzuya sabretmek iffet,

⁵¹ Ali Egin, “Otoritenin Sosyolojisi: Otoriteye İtaatın ya da Otorite Bağımlılığının Sosyolojik Anlamları”, *Sosyolojca* 3/5 (Ocak -Haziran 2013), 96.

⁵² Odabaşı, “Gençlerin İtaat Algısı ve Din”, 43.

⁵³ Râgib el-İsfahânî, *Müfredat Kur'an Istılahları Sözlüğü*, çev. Abdülbâki Güneş-Mehmet Yolcu (İstanbul: Cıra Yayınları, 2007), 2/43-44.

öfkene sahip çıkmak hilm, sır saklayabilmek kitman-i nefis, bolluk ve zenginliğe karşı fakir yaşayabilmek zühd gibi isimler almaktadır.⁵⁴

Kur'an-ı Kerim'de insan, maddi(beşer) ve manevi(ruh-nefs) her iki yönüyle ele alınmış, bir bütün olarak değerlendirilmiştir. İyilik ve kötülük de bu ikilinin içinde bulunmaktadır. İnsanın sahip olduğu bu yapı ile zıtlar da bir arada bulunur. Korku ve ümit, sevinç ve hüzn gibi. İşte sabır da tam bu ikisinin arasında ortaya çıkmakta bireyin kontrolünü sağlamasını kolaylaştırmaktadır. Sabrı anlatan surelerden biri olan Asr suresinde iki zıtlık yer almakta, faydalı işler yapanlar ziyanda değilken zararlı işler yapanların hüsranda ve ziyanda olacağından bahsetmektedir. Surenin mealine bakacak olursak “Asra yemin olsun ki, insan gerçekten ziyan içindedir. Bundan ancak iman edip salih amel işleyenler, birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye edenler müstesnadır.” Surede imanla birlikte salih amel işleyenler, sabrı ve hakkı tavsiye edenlere, ziyana uğrayanların karşısında ayrıcalık sağlanmıştır.

“İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel olan davranışla sav; o zaman bir de göreceksin ki seninle aranızda düşmanlık bulunan kimse kesinlikle sıcak bir dost oluvermişsin. Bu sonuca ancak sabırlı olanlar ulaşabilir, yine buna ancak (erdemlerde) büyük pay sahibi olanlar ulaşabilir.”⁵⁵ Ayete göre bu sürecin sonunu güzelleştiren sabretmektir. Burada iki bahis söz konusu olmuştur. Birincisi; insanlara düşmanca davranmayıp sabırlı davranmak, ikincisi kötülük sahibi olmamaktır.⁵⁶

İslam tarihinden sabır örneği verecek olursak peygamberin eşi Hz. Aişe' ye iffet iftirası atılmış, bunun üzerine güzel bir sabır ile Yusuf suresindeki Yakup (a.s)'ın oğlu Yusuf (a.s)'ın başına gelenlerden sonra dediği gibi ‘artık bana düşen güzel bir sabırdır’ ayetini söyleyerek sadece Allah'tan yardım dilemiştir.⁵⁷

İnsanlar yaşamlarında başına gelen bazı olayları iyi ve kötü yerine hayır ve şer olarak isimlendirirler. Kur'an-ı Kerim hayır ve şer konusunda inananlara yol göstermiş, bu durumlarda nasıl davranılması gerektiğini açıklamıştır. “Hoşunuza

⁵⁴ Mehmet Demirci, “Kur'an-ı Kerim Işığında Sabır Kavramı”, *Erciyes İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (2002), 264-265.

⁵⁵ el-Fussilet 41/34-35.

⁵⁶ Demirci, “Kur'an-ı Kerim Işığında Sabır Kavramı”, 275-276.

⁵⁷ Remziye Ege, “Anlam Alanı İçinde Sabrı Bir Tutum Olarak Yeniden Düşünmek”, *Dini Araştırmalar* 16/43(Temmuz-Aralık 2013),74.

gitmeyen bir şey sizin için hayır, hoşunuza giden bir şey de sizin için şer olabilir. Allah bilir siz bilmezsiniz”⁵⁸ “Olur ki sizin hoşunuza gitmeyen bir şeyde Allah birçok hayırlar murat etmiş olur”⁵⁹ ayetlerinde bunu görmek mümkündür. Şer ile karşılaşan insanların olayları kabullenmesi ve sabır göstermesi erdemli bir davranıştır.⁶⁰

Nebevi bir davranış olan sabır, erdemli bir toplum oluşumunda önemli rol oynamaktadır. Şunu diyebiliriz ki sabretmek peygamber ahlakıyla ahlaklanmaktır. Ayrıca sabrederek Allah’ın emrini yerine getiren kul, Allah’ın sevgisini kazanmayı, tevekkül ile birlikte kul-Allah ilişkisini artırmayı amaçlamaktadır. Sabreden ve olaylara karşı sebat eden kişi bunun karşılığını dünyada ve ahirette göreceğine inanmaktadır.⁶¹

Allah’ın en güzel isimleri arasında bulunan es-Sabûr çok sabreden anlamındadır. Sabır, gönderilmiş tüm peygamberlerin de vasfıdır. Peygamber insanlar arasında yaşarken kişilerin birbirleri ile karşılaştıkları hoş olmayan durumlarda sabreden mümin kulun mükâfatının, insanlarla karşılaştıkları olumsuz durumlara sabretmeyip münasebeti kesen kişiden çok fazla olduğunu, söyleyerek sosyal sabrın toplumsal hayattaki önemine dikkat çekmektedir.⁶²

Cüneyd-i Bağdadi’ye göre sabır, çalışıp fakat rızık kaygısı taşımadan Allah’tan gelmesini beklemek, musibetlere maruz kaldığında adaba uygun şekilde davranmaktır. İbnü’l-Arabi’ye göre de sabır aynı şekilde musibetleri gönül hoşnutluğu ile karşılamaktır.⁶³

Nitekim sabır anlayışı zaman geçtikçe dünya üzerinde gerçek anlamından uzaklaşmıştır. Bu durumu Ahmed Hamdi Akseki, şöyle açıklar, bizde sabır zillate, hakarete ve şerefimize karşı yapılanlara sessiz kalıp, yapılan tecavüzlere katlanarak bunun karşılığında mükâfat alacağını zannetmektir. Böyle davranarak birey yanlış bir tutum içindedir.⁶⁴

⁵⁸ el-Bakara, 2/216.

⁵⁹ en-Nisâ 4/19.

⁶⁰ Ege, “Sabrı Bir Tutum Olarak Yeniden Düşünmek”, 76.

⁶¹ Mahmut Öztürk, “Bir Nebevi Duruş Olarak Sabır”, *II. Uluslararası Eyyûb Peygamber Sabır Günleri Sempozyumu Bildiriler ve Makaleler*, (Nisan 2016), 220.

⁶² Mebrure Doğan, “Dinlerde ve İslam Kültüründe Sabır”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2014), 106-113.

⁶³ Hüseyin Çelik, “Kur’an’da Sabır ve Mükâfatı”, *Patience and its Reward in the Qur’an, Kesit Akademi Dergisi = The Journal of Kesit Academy* 8/31(2022), 442.

⁶⁴ Berat Sarıkaya, Zeynep Şeren, “İnsan Sorumluluğu ve Fiillerine Etkisi Bağlamında Sabır ve Tevekkül Kavramları”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2017), 83.

2.2.3 Hatada Israr Etmemek (Tevbe)

Tevbe kelimesi sözlükte “nedamet, pişman olmak, dönmek” manasına gelir. İslami ıstılahta tevbe, kulun yaptığı kötülöklere ve işlediğı günahlara bir daha yapmamak üzere Allah’tan bağışlanma dilemesidir. Kur-an Kerim de tevbe kelimesi ve benzerleri seksen altı defa geçmektedir. Hz. Adem ile başlayan tevbe süreci kulluğun bir göstergesidir. Allah kulundan nasuh tevbe⁶⁵ etmesini istemektedir. Bu tevbe, eski günaha dönmekten tamamen samimi bir şekilde vazgeçmektir.⁶⁶ Özür dilemenin en güzel yolu tevbe etmektir. Günahı terk etmenin sonucunda karar verip pişmanlığını yaratana sunmaktır.⁶⁷

İnsan yaratılışı itibariyle, nefis sahibidir ve günah işlemeye yatkındır. Bireyin nefsinin hevasından uzaklaşması için Allah’ın emirlerine uyması gerekmektedir. İnanan kişi, bu esaslar çerçevesinde hayatını yaşamak zorundadır. Bunun yanında kişinin bilerek veya bilmeden hayatında yaptığı yanlışlardan dolayı sık sık rabbine tevbe ve istiğfar etmesi şarttır. Çünkü kul tevbe ile günahlarından kurtulmanın yolunu açacaktır. İnsan için artık geçmiş zamana dönmenin imkânı yoktur, bunun tek çaresi geçmişte yapılan hatalardan af ve mağfiret dileyerek Allah’ın merhametine sığınmaktır. Nitekim Hz. Ömer de kıyamet kopmadan önce kulun kendisini hesaba çekmesini istemiş, “mizanda tartılmadan dünyada kendinizi tartınız.” demiştir. Ölmeden önce kişinin nefisini muhasebe etmesi ona göre kendini düzeltmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁸ Peygamber bir hadisinde şöyle buyurmuştur: “Allahu Teâlâ gündüz işlenen günahlar için gece mağfiret elini uzatır, gece işlenen günahlar için de gündüz mağfiret elini uzatır. Kıyamet kopuncaya yani güneş batıdan doğuncaya kadar bu hal böyle devam eder.”⁶⁹ Başka bir hadis-i şerifte “Allah’ın, kulun tevbe etmesinden dolayı sevinci, kişinin devesini ıssız çölde kaybedip de ardından bulduğu zamanki sevincinden çok daha büyüktür”⁷⁰ buyurulmuştur.

⁶⁵ “Ey iman edenler! İçtenlikle ve kararlılık içinde Allah’a tövbe edin.” el-Tahrim 66/8.

⁶⁶ Karagöz vd, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 657-658.

⁶⁷ Isfahânî, *Müfredat Kur'an Istılahları Sözlüğü*, 2/209.

⁶⁸ Halil Karlık, “Tevbe ve Tevbeye Olan İhtiyaç”, *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet Dergisi]* 26/2 (1990), 124.

⁶⁹ Muhyiddin en-Nevevi, *Riyazü's-Salihin*, çev. M. Emin Özafşar-Bünyamin Erul (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 1/41.

⁷⁰ Nevevi, *Riyazü's-Salihin*, 1/40.

Kulun tövbe etmesinin istenmesi, akıl ve din perspektifinden bakacak olursak kendine bedenen ve ruhen zarar verebilecek her şeyden uzak durması için gereklidir.⁷¹ Peygamber tövbe ederek günahından dönen kişinin Allah'ın dostu olduğunu günahlarından temizlendiğini söylemiştir. İmam Muhammed Bakır ise tövbe eden kişi günahından dönmezse kendisiyle alay etmiş kişi gibidir, demiştir.

Küçük günahları işlemekten vazgeçmedikçe büyük günaha dönüşebilmektedir. Bunun nedeni sürekli yapmaya devam edilmesidir. İmam Cafer-i Sadık el- Kâfi kitabında; ısrar ederek yapılan küçük günah asla küçük değil büyüktür, tövbe edilen büyük günah ise artık büyük değil, küçüktür, buyurmuştur. Günahta ısrar etmek hoş karşılanmamıştır.⁷²

Gazali'ye göre tövbe Allah'ın koyduğu dini bir kuralı uygulanmadığında ya da çiğnendiğinde yapılan duadır. Kişi ruhunda açtığı; kibir, kıskançlık, haset vb. gibi kötü huylar içinde tövbe etmelidir. Tamamen günah fikrinden dönmenin yolu budur. Toplumda sağlıklı bireylerin oluşması için mühim bir dini uygulamadır.⁷³

Tövbe etmek, bireyin eskiyi bırakarak yeni bir kişi oluşturması mıdır ya da kendini yeniden tanımlaması mıdır? diye soracak olursak tövbeyi hangi güdülerle yaptığından ve bireyin iç dünyasında değişen duygulara göre cevabı verilebilmektedir. Bu yollarda bizi birey-günah, suçluluk-temizlenme hissi ile karşı karşıya bırakmaktadır. Modernizmin bilimsel anlayışında insan, dünyevi açıdan biyo-psiko-sosyal bir canlıdır. Böylece birey madde-mana, akıl-kalp, şekil-öz ve ruh-beden ayırımından beslenen bir tutumdadır. Aslında bu tutum İslam'ın temel aldığı tevhid anlayışına ters bir anlayıştır. Çünkü insan, biyo-psiko-sosyal bir canlı olmasının yanında tövbe, dua, ibadet, tezekkür, tefekkür, gibi vasıtalarla metafizik âlemle irtibata girebilmektedir. İnsanoğlu yaratılışı itibarıyla her şeyiyle bir bütündür. Kul inandığı değerlere uygun yaşarsa huzurlu olabilir lakin zaman zaman kusurlu davranışlar da sergileyebilir. İşte tam burada insanın diğer canlılardan farkı; yaptığı kusurlara tövbe edebilmesidir. Her din kendi mensuplarına belirlediği ölçülere ve çizdiği sınırlara göre yaşamalarını ister. İşte günah dediğimiz kavram

⁷¹ Allame S. Abdullah Şubber, "Kendini Yetiştirmede İlk Adım; Tövbe", *Misbah: İslamî Düşünce Ve Araştırma Dergisi*, 2014, 3/7-8, 100.

⁷² Şubber, "Kendini Yetiştirmede İlk Adım; Tövbe", 101-108.

⁷³ Harun Işık, "Gazali'nin Tövbe Algısı", *Bilimname: Düşünce Platformu*, 1/24 (2013), 193.

da bu ölçülerden dışarı çıkılmasıyla ortaya çıkar. Böylece tövbe kapısını aralamak dini bir öğretinin gereğidir.⁷⁴

Sosyolojik açıdan toplum yapısının değişmesinde birçok toplumsal değişken etken olmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'e ve hadislerde helak olma sebeplerine baktığımızda büyük günahların bireyselden toplumsala geçiş yaptığı görmekteyiz. Günahın bulaşma sıralaması birey-aile-toplum şeklinde olmaktadır. Burada ortaya çıkan sosyal gerçeklik, toplumun bir yapısında meydana gelen aksaklığın, toplumun diğer unsurlarına yavaş yavaş sıçraması ile ilgili sosyal bir ilkedir.⁷⁵

Said Nursi'ye göre, günah kişide tek olarak kalmaz, tekrarlandıkça büyür, sonra yayılır ve bulaşır, topluma zarar verir. Yine aynı şekilde sevap işleye işleye yayılır ve bulaşır, topluma faydası dokunur, demiştir. Örneğin, günümüzde kitle iletişim araçları güzel veya çirkin işleri milyonlarca insana yayabildiği gibi bazen toplumda büyük bir yıkım da yaratabilmektedir. Sosyal psikoloji de bireyin davranışlarının diğer insanlarla olan etkileşimini incelerken tövbe etmekte kişinin iç dünyasının düzelmesi ile bu davranışlar en güzele ve huzura doğru yönelim gösterir. Bireyin sahip olduğu davranış şekli sosyal ilişkisini ya kolaylaştırır ya da zorlaştırır. Kolaylaştırıcı olan sosyal ilişkiler toplumu birleştirirken zorlaştırıcı ilişkiler toplumu ayırıştırıcıdır. Nitekim her sosyal olayda sosyolojik etkenin arkasında bir sosyal psikoloji yatmaktadır. İslam da davranışların ölçüsü iyi ve kötünün karşılığında sevap ve günahdır. Toplumda ortaya çıkan sosyal etkileşimi bu iki değer belirlemektedir. Tövbe ile her yapılan yanlış davranıştan dönüş toplumun iyileşmesinde büyük rol oynamaktadır.⁷⁶

Hucurat suresinde işlediğimiz tevbe, kul için gerekli bir ibadettir. Kişinin iç huzurunun sağlanması toplumda da huzurlu bir ortamı beraberinde getirecektir. Kulun Allah ile bağlantısının güçlü olması toplumsal bütünleşmeyi gerçekleştirecektir.

2.2.4 Sorumluluk Bilincine Sahip Olmak

Sorumluluk, mesul olmak, yüklendiği bir işi yerine getirmek veya getiremediğinde sonucuna katlanmaktır. Dini bir terim olarak sorumluluk,

⁷⁴ Asım Yapıcı, "Kişinin Kendini Yeniden Tanımlaması Olarak Tövbe", *Diyanet Aylık Dergi* 336 (Aralık 2018), 10.

⁷⁵ Abdullah Ünal, "Günahın Sosyo-Ekonomik Yapıya Etkisi", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Nisan 2016), 80-81.

⁷⁶ Ünal, "Günahın Sosyo-Ekonomik Yapıya Etkisi", 83-85.

yükümlülük sahibi olmak demektir. Sorumlu kişiye de mükellef denir. Öyle ki Kur'an'a göre insan başıboş yaratılmamış, her davranışından sorumlu tutulmuştur.⁷⁷

İslam dininde akli baliğ olan tüm bireyler Allah'ın onlara verdiği emirlere ve yasaklara karşı sorumludurlar. Kâinatta var olan hiçbir şey nedensiz ve boşu boşuna yaratılmamıştır. Allah kullarını her konuda uyarmış fakat eylemlerinde özgür bırakmıştır. İnanç seçimi ile ilgili olarak bu seçim özgürlüğünü; “Kim doğru yolu bulmuşsa, ancak kendisi için bulmuştur; kim de sapıtmışsa kendi aleyhine sapıtmıştır.”⁷⁸ buyrulurken, ameller için ise “Kim iyi bir iş yaparsa, bu kendi lehinedir. Kim de kötülük yaparsa kendi aleyhinedir. Rabbin kullara zulmedici değildir.”⁷⁹ buyurmuştur. Bu iki ayete baktığımızda insanın dini inancı ve davranışları bakımından sorumlu bir varlık olarak yaratıldığı gösterilmiştir.⁸⁰

İslam tarihinde peygamberin “Kâbe hakemliği” olayı sosyal bir sorumluluk örneğidir. Peygamber otuz beş yaşında iken, sellerin, yağmurların etkisi ile Kâbe'nin duvarı zarar görür ve tamiratını bitiren kabileler arasında “Hacer-ül Esved 'i Kâbe'nin duvarındaki yerine koyma mevzusunda anlaşmazlık çıkar ve aralarında üstünlük yarışı başlar. Her biri bu şerefın kendilerine ait olmasını istemektedir. Bu olay böyle devam ederken kabilelerin en yaşlısı bilge bir kişi: -“Harem-i Şerif'in kapısından kim önce girerse onu aramızda hakem olarak belirleyelim ve onun verdiği öneriye hepimiz uyalım” diyerek, bir öneri sunar, oradakiler daha fazla anlaşmazlık yaşanmadan, kan çıkmaması için bu öneriyi kabul ederler. Kapıdan giren ilk kişi ise herkesin sevdiği ve “el-Emîn” lakabı taktıkları Muhammed'dir. Peygamber, Hacer-ül Esvet'in bir örtünün ortasına konulmasını ve her kabilede birinin örtünün bir ucundan tutmasını söylemiş, bu öneri herkesi ziyadesiyle memnun etmiştir. Ardından kendi eliyle siyah taşı Kâbe'nin duvarına yerleştirmiştir. Peygamber bu tutumu ile toplumda barışı ve huzuru sağlamıştır.

İslam dininin önceliği bireysel ve toplumsal huzurun sağlanması olmuştur. İnsanlar arasında sosyal bağları kuvvetlendirmek için yardımlaşma, hakkaniyet, adalet, sevgi, saygı, güven, dayanışma, çalışma hayatına ve ekonomiye hakkaniyetli

⁷⁷ Zeynep Dağlar, *Kurtlar Vadisi'nde Din, Kültür ve Medeniyet Sosyolojisi* (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2023), 55.

⁷⁸ el-İsrâ 17 /15.

⁷⁹ el-Fussilet 41/46.

⁸⁰ Ramazan Altıntaş vd. “Toplumsal Huzuru Sağlamada Sosyal Sorumlulukları Yerine Getirmenin Önemi”, *Sorumluluk Bilinci*, Ed. Elif Erdem (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 71-74.

katkıda bulunma gibi ilkeler ön planda yer almaktadır. Böylece sosyal düzenin daimiliği bu ilkelerin verdiği sorumlulukların yerine getirilmesi ile olacaktır. Aksi takdirde toplumda huzursuzluk ve anarşi baş gösterecektir.⁸¹

Ahmet Hamdi Akseki'ye göre, Müslümanların sorumluluk bilinci öznelidir ve kişi bu bilince her zaman yakın olmalıdır. İslâm dini, kişiyi hatta peygamberleri bile şahsi amellerinden sorumlu tutmuştur. Ayette: “Elbette kendilerine peygamber gönderdiğimiz ümmetleri sorumlu tutacağımız gibi, peygamberleri de sorumlu tutacağız” buyrulmaktadır. Müslümanlıkta en fazla sorumluluk sahibi olanlar içinde devlet yöneticileridir. Çünkü mevkinin üstünlüğü sorumluluğu daha da artırmaktadır. Müslüman devlet yöneticileri sadece kendi kulluk görevlerine değil, halkına karşı da yaptığı her türlü davranış ve tutumundan sorumludur.⁸² İslam dininde sorumluluğun genişliği açısından peygamber bir hadisi şerifinde şöyle buyurmuştur: “Hepiniz çobansınız ve hepiniz elinizin altındakilerden sorumlusunuz. Yönetici bir çoban erkek, aile halkının çobanıdır. Kadın, kocasının çobanıdır. Hepiniz çobanlık yaptıklarınızdan sorumlusunuz.”⁸³ Kısacası herkes kendi idaresindeki kişilerden ve eylemlerinden sorumludur.

Sosyal bir varlık olan insanın sosyal ilişkilerini düzenlenmesinde en önemli uyulması gereken kurallardan biri ahlaktır. İslam ahlakı kişileri bireysel olarak ele almamış toplumsal ahlakı daha fazla öne çıkarmıştır. İslam dininde birey sosyal ilişkilerini hak ve sorumluluk çerçevesinde düzenlerken bir yandan da Allah'ın emri doğrultusunda iyiliği emretmek, kötülüğü yasaklamak için görevlendirilmiştir. Allah'ın verdiği fitri bir güç olan vicdan bireyin ilk otoritesidir. Vicdani sorumluluğumuzun en güzel şekilde göstergesi karşımızdaki insana duyduğumuz sorumluluktur. Vicdandan sonra ikinci bir otorite ise toplumdur. Sorumluluklarını en iyi şekilde yerine getiren kişi toplumda en güzel yeri, güzel sözleri hak ederken, sorumsuz davranış sergileyen kişi de toplumun baskı, zorbalık ve kınanmasına maruz kalır.⁸⁴

⁸¹ el-A'raf 7/6.

⁸² Salih Yalın, “Ahmet Hamdi Akseki'de Ahlaki Sorumluluk”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/38 (Haziran 2015), 217.

⁸³ İ.Hakkı Ünal, *40 Hadis Yorum* (Ankara: DİB Yayınları, 2018), 168.

⁸⁴ Yalın, “Akseki'de Ahlaki Sorumluluk”, 219-220.

2.2.5 Haberin Kaynağını ve Doğruluğunu Araştırmak

Fasık kelimesi sözlükte ‘bir şeyden çıkan’ anlamında kullanılırken dini literatürde Allah’ı inkâr edenlere, Allah’a ve Peygamber’e iman edip bu yolda sebat etmeyenlere denir. Her kâfir fasıktır ama her fasık kâfir değildir. Kısacası kişinin söz, davranış ve fiillerinde Müslümanca yaşamamasıdır.⁸⁵

Hucurat Suresi’nde geçen diğer bir ahlak kuralı: “Ey iman edenler fasık biri size haber getirdiğinde o haberin doğruluğunu iyice araştırın yoksa bilmeden birilerine zarar verir ve yaptığınız da pişman olursunuz.”⁸⁶ ayetiyle açıklanmıştır. Buradan yola çıkarak, bir haber duyduğumuzda ya da bir haber getirildiğinde doğrusunu araştırarak ona göre hareket etmemiz gerektiği, imanlı davranışın bir gereği olarak kabul edilmiştir. İnsanlar araştırılmadan yapılan haberin sonucunda, sadece birey değil toplumda da sorunlar ve sıkıntılar oluşabileceği konusunda uyarılmıştır.⁸⁷

Fasık bir kimsenin getirdiği haber toplumda bozgunculuk ortaya çıkarabilmekte, bilmeden yaptığımız kötülükler karşımızdaki insan ya da topluma zarar verebilmektedir. Kısacası toplumsal bir kargaşa olmaması için gelen haber araştırılmalı, sağlam haberlere itibar edilmelidir.⁸⁸

Fasık kişiler toplumda iyilik ve güzel işlerde de şüphe oluşturup güveni sarsacağından maslahatı engelleyecektir. “Kim Allah’ın indirdikleriyle hükmetmezse işte kâfirler, zalimler ve fâsıklar onlardır”⁸⁹ ayetinde Allah’ın emirlerine göre hareket edilmediğinde toplumdaki huzurun bozulacağı ve zulme yol açacağı belirtilmiştir.⁹⁰

Fasık insanların bir diğer ikinci özelliği de sıla-i rahimi kesmeleridir. Allah’ın emri olan akrabalık bağı, kan bağı koparmalarıdır. Fâsıklar Allah’ın emirlerini sürekli yapmadıkları gibi yapılmasını da engellerler. Yeryüzünde fesatlık, ara bozuculuk yapmakta fasık kişinin özelliğidir. Allah’ın emrine uymayıp akrabalık bağı kesmesi ve fesatlık çıkarması toplumda bozgunculuğa sebep

⁸⁵ Karagöz vd, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 172.

⁸⁶ El-Hucurât 49/6.

⁸⁷ Fatih Güdürü - Ramazan Buyrukçu, “İman ve Ahlâk Eğitimi Açısından Hucurât Suresi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (Aralık 2019), 157.

⁸⁸ Yakup Bıyıkoglu, “Kur’an’da İnanç Özellikleri Bağlamında Olumsuz İnsan Karakteri Örneği: Fısk ve Fâsıklık ”, *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu*, Ordu İlahiyat Fakültesi 2 (Haziran 2016), 252

⁸⁹ el-Maide 5/47.

⁹⁰ Bıyıkoglu, “Fısk ve Fâsıklık”, 254.

olacaktır. Velhasıl fasık kişi, hem Allah ile insan arasındaki ilişkiyi, hem de insanların birbiri arasındaki ilişkiyi bozan, bulunduğu toplumda karışıklık çıkarandır. Dünya düzenine zarar veren fık anarşi ve teröre de yol açmaktadır.⁹¹

Günümüzde kitle iletişim araçlarında saniyeler içinde milyonlarca haber yayılmakta olup bunların içinde yanlış haberlerin olması muhtemeldir. Özellikle sosyal medya da bir kontrol sistemi olmadığı ve katılımın yoğunluğundan dolayı bilgi kirliliğı fazlasıyla olmaktadır. Bilginin doğruluğı ve güvenilirliğı konusunda zorluk olmaktadır. Zira paylaşılan bilginin zıttını da paylaşma koymak zor olmayacaktır. Bu platformda bize düşen görev doğruluğundan emin olunmayan haberleri toplum yararı açısından bilinçsizce yayınlamamaktır.⁹²

2.2.6 Arabuluculuk ve Islah Edici Olmak

Arabuluculuk İslam'ın teşvik ettiğı değerli bir ahlaki ilkedir. Aralarında çatırma ve kavga olan iki kişinin veya toplulukların barışı için çözüm bulmaya çalışmaktır. Sosyal hayatımızda gerek ailemiz gerek münasebet kurduğumuz diğere bireylerle zaman zaman küskünlükler ve kırgınlıklar yaşayabiliriz. Nitekim peygamber bir hadisinde; ashabına namaz, oruç ve sadakadan daha değerli olan güzel bir ahlaki değer vardır, onun ne olduğunu size söyleyeyim mi diyerek; “İki kişinin arasını düzeltmektir, iki kişinin arasını bozmak ise imanı kökünden kazıdır.” buyurmuştur. İslam'da küskünlüğün hoş bir davranış olmadığını açıklamak için peygamber diğere bir hadisinde de: “Üç günden fazla din kardeşiyle küs kalması helal değildir, öyle ki ben pazartesi ve perşembe oruç tutuyorum çünkü bu günlerde cennet kapıları açılır, Allah şirk koşan kullar dışındakileri bağışlar, yalnız küs olanlar müstesna” buyurmuştur. Hatta peygamber küs kişileri barıştırmak için iyi ve güzel şeyleri kullanarak yalan söyleyip arabuluculuk yapmayı tavsiye etmiş fakat helalleri haram, haramları helal şeklinde sunarak İslam sınırları dışına çıkmayı yasaklamıştır.⁹³

İslam kelimesi silm, selam kökünden gelmektedir. Anlam olarak barış, huzur ve güven demektir.⁹⁴ Buradan yola çıkarak şunu diyebiliriz ki İslam bireyi ve toplumu ıslah yani iyileştirme hedefi gütmektedir. Böylece sosyal hayatta birlik ve

⁹¹ Musa K.Yılmaz, “Fasık ve Eğlence ”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1997), 10-11.

⁹² Elif Erdem (ed.), *Sosyal Medya Ahlakı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 71.

⁹³ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 3/363-364.

⁹⁴ Karagöz vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 323.

beraberliğin, barışın korunmasını emretmektedir. İslam’da intikam ve kin gibi duygular kınanmakta olup, affetmek ve barış tavsiye edilmekte, muhataplarına hem psikolojik hem de sosyolojik açıdan yarar sağlamaktadır. Toplumsal huzurun desteklenmesi için insanların birbiriyle güzel vakit geçirmeleri, hoş sohbet etmeleri, ortak mekânlarda ortak işler yaparak bir arada bulunmaları ıslah edici önemli paylaşımlardır.⁹⁵

2.2.7 Adaletli Olmak

Adalet kelimesi, “eşit kılmak, eşitlik, hükmü doğru ve hakka yönelik vermek, (Allah için adalet varlığında ve birliğinde) ‘Şirk’i kabul etmemektir. Yine orta yolu bulmak, bir şeyin eşi veya benzeri gibi manalarda adl kelimesini kullanırken, adl özelliklerine sahip kişilere de adil denilmiştir. Adl, esmâ-i hüsnâ da bulunan Allah’ın isimlerindendir. Kur’ân-ı Kerim’de ve hadislerde adalet kelimesi daha çok “eşitlik, denklik, denge, düzen, gerçekçi, hakkaniyetli, doğruluk, dürüstlük, tarafsız, takvaya uygun davranma ona yönelme” anlamlarında kullanılmıştır. Hucurat Suresi’nin 13.ayetinde içinizde en üstün olanınız takvalı olanınız buyururken bunlar da adâlet ile ilgili beyanlardır.⁹⁶

“Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder, hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”⁹⁷ Allah bu ayeti ile toplumsal huzurun sağlanması için önemli ahlaki ilkeleri sıralamıştır. Adalet zulmün ve dengesizliğin karşısındadır. Her birey kendi çapında adaleti sağlamakla mükelleftir. Öncelikle aile içerisinde yaşanan adaletli yapı topluma da sirayet edecektir. Bu bağlamda aile bireyleri arasında adaletli davranmak toplumsal huzur için önemli bir etkidir. Peygamber işçinin alınının teri kurumadan ücretinin ödenmesini, miras paylaşımında ayrımcılık yapmadan hakkın gözetilmesini, şahitlik yapacağı zaman sadece adaleti gözetmesini öğütlemiştir.⁹⁸

İslam düşünürlerine göre adaletli davranmak bireysel ve toplumsal hayat için nitelikli bir davranış şeklidir. Adaletli davranmak hem insanlarla hem de yaradan ile olan ilişkilerimizde öncelik verilmesi gereken bir konudur. Adaletin boyutları üçe ayrılır; içsel, metafizik ve toplumsaldır. Bu bakımdan şecaat (yiğitlik-

⁹⁵ Soner Gündüzöz vd, *Kur'an'dan Öğütler* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 2/33.

⁹⁶ Mustafa Çağrı, “Adalet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 14 Mart 2023).

⁹⁷ en-Nahl 16/90.

⁹⁸ Soner Gündüzöz vd, *Kur'an'dan Öğütler*, 1/32.

cesaret), hikmet gibi önemli faziletlerin dengeli olarak dağıtılması ya da gerçekleşmesi adaletin içsel (deruni) boyutudur. Allah'tan başka bir ilaha inanmayıp onu tek olarak kabul etmek ise adaletin metafizik (dikey) boyutudur. Toplumsal hayatta insanlarla olan ilişkilerimizde haksızlık ve zulüm karşısında gösterilen adalet ise toplumsal boyutudur. Fahreddîn Râzî 'ye göre şer'i hükümlerdeki adalet 'yaratana samimi bir şekilde saygı ve tazim göstermek, yaratılanlara da şefkatli davranmak'tır. Toplumda huzur ve barışı sağlamak için adaleti tesis etmek mutluluğu beraberinde getirecektir. Çünkü adaletin gerçek amacı bireysel ve toplumsal güvenliği sağlamaktır.⁹⁹

İslam tarihinde adaletin timsali Emirü'l Müminin'den bir adalet örneği: Hz. Ömer'in hilafeti sırasında, ashaptan Ubey bin Kab ile arasında bir anlaşmazlık vuku bulur. Sorunu çözebilmek için hukuki davalara bakan Zeyd Bin Sabit'i çağırırlar ve Zeyd, Hz. Ömer'e oturması için saygıyla bir yer gösterir, bu davranışı hoş karşılamayan Hz. Ömer; Zeyd'e ilk adaletsizliği yaptın diyerek Ubey ile aynı yere oturur. Sonrasında Ubey, Hz. Ömer'den yemin etmesini istemiştir. Bunun üzerine halifeye yemin ettirme diyen Zeyd'in sözü üzerine Hz. Ömer bu kararı ayrıcalık kabul ederek hemen yemin etmiştir. Zeyd bin Sabit bu dava sonucunda şunu demiştir; Ömer başkası ile aynı konumda olmadıkça ben doğru bir hâkimlik yapamayacağım. Son olarak peygamber şöyle buyurmuştur: “Yönettikleri insanlara, sorumlu olduklarına ve ailelerine karşı adaletli olanlar, Allah'ın katında nurdan minberler üzerine ağırlanacaklardır” hadisi ile adalet; Allah'a ve toplumun bireylerine karşı olan, her zaman ve her şartta gözetmemiz gereken güvenin ve huzurun teminatını veren bir erdemdir, mesajını vermiştir.¹⁰⁰

2.2.8 Kardeşlik ve Dayanışma

Anne ve babaları aynı olan kişilere kardeş, aynı din ve görüşleri savunan kişilere de din kardeşi denir. Arapça da 'êh' kardeş, “uhuvvet” kelimesi de kardeşlik anlamına gelmektedir. İslam da asıl olan kardeşlik, din ve inançlar temeline dayanır. Farklı ırk, dil veya mekân, iman ile bir araya gelen İslam kardeşliğini oluşturur. Dünyada Müslümanların kardeşliği gibi bir sistem hiçbir dinde bulunmamaktadır. Müslüman kardeşliğinde kendi inancı dışındakileri asla gerçek dost edinmezler.

⁹⁹ Hacı Yunus Apaydın, “Adalet Nedir? Mahiyet ve Keyfiyet”, *Bilimname* 2018/35 (Nisan 2018), 465-466.

¹⁰⁰ Özafşar vd., *Hadislerle İslam*, 4/414.

”Ey iman edenler, eğer küfrü imana tercih ediyorlarsa babalarınız ve kardeşlerinizi bile dost edinmeyin. İçinizde onları dost edinenler, zalimlerin ta kendileridir.¹⁰¹ ayetiyle bunu açıkça görmekteyiz. İnanç temeline bağlı olan İslam kardeşliği asla ırk, soy ve cins farklılığını üstünlük olarak kullanmaz sadece takva boyutunu ön plana çıkarır. Böylece toplumda kardeşliğin ve dengenin bozulmamasını hedeflemektedir. Toplumda kardeşlik anlayışını bozan İslam’ın tasvip etmediği bazı hususlar ortaya çıkmaktadır. Bunlar; grupçuluk ve kavmiyetçilik yapmak, hakaret etmek, haset, kin tutmak, kötü lakaplar takmak, kötü zanda bulunmak, gıybet ve dedikodu yapmak, sadece kendi menfaatini düşünmek ve kendi menfaati için Müslüman kardeşlerini birbirine düşman etmektir.¹⁰²

İslam dininin en temel gayesi yeryüzünde barışı sağlamaktır. Allah tüm inananların kardeş olduğunu, kardeşliği tesis edip yaşamamızı emretmektedir. Peygamber din kardeşliğini her fırsatta ümmetine hatırlatmıştır. Öyle ki bir hadisinde “Müslüman Müslümanın kardeşidir.” buyurmuştur. İslam tarihinde bunun en güzel örneğini Mekke’den Medine’ye hicret eden Asr-ı Saadet sahabeleri göstermişlerdir. Her şeyden önce peygamber her şeyini bırakıp Mekke’den Medine’ye hicret eden muhacirlerle, Medine’nin öz halkı olan Ensar’ı İslam kardeşliğine davet etmiştir. Hiçbir türlü birbirlerini tanımayan bu kişiler aynı dine mensup oldukları, kardeşleri ile evlerini, yiyecek, içecek, maddi ve manevi varlıklarını paylaşarak daha fazla nasıl yardımcı olabiliriz arzusuyla dünyada eşi benzeri görülmemiş bir yardımlaşma ve dayanışma örneği göstermişlerdir. Bunun yanında peygamber Medine’de birbirine düşman olan Evs ve Hazreç kabilelerini din bağı ile birbirlerine kardeş yapmıştır. Bunun akabinde Medine’de yeni bir toplumsallaşma meydana gelmiştir. İslam’daki din bağı, kan bağından daha kuvvetli tutulmuştur, çünkü aynı dine sahip olmamak kan bağına da koparmaktadır. Örneğin; Allah, Hz. Nuh’un inanmayan oğlunu, aileden bir birey olarak kabul etmemiştir.¹⁰³ Fakat din bağı her zaman devam etmektedir. Ancak aynı din mensubu olmadığımız kişilere kötü davranamayız, hakkını yiyemeyiz, tamamen ilişkilerimizi kopartıp yok sayamayız. Din kardeşliği birçok ahlaki hak ve sorumlulukları beraberinde getirmektedir. Hucurat Suresi’nin 10. ayeti müminleri

¹⁰¹ et-Tevbe 9/23.

¹⁰² Aydüz, *Hucurat suresi Tefsiri*, 108-114.

¹⁰³ el-Hud 11/46.

kardeş ilan etmiştir. Bu ayetin öncesinde ve sonrasında ahlaki ilkeler yer almıştır. Peygamber kişiler arası sosyal ilişkileri en güzel şekilde devam ettiren birçok hadis rivayet etmiştir. Bunlardan biri şudur: “Müslüman’ın Müslüman üzerinde beş hakkı vardır. Bunlar: Selamını almak, hastasını ziyaret etmek, cenazesinde bulunmak, davetine gitmek ve aksırdığı zaman ‘elhamdülillah’ diyene ‘yerhamükellah’ diyerek karşılıklı dua etmektir.” buyurmuştur. Kısacası Müslüman hayatı boyunca ölümüne kadar hem nesep kardeşine hem de din kardeşine karşı her zaman sorumludur.¹⁰⁴

Kur’an-ı Kerim bazı sosyal grupları fırka, kabile, kavim, taife gibi kelimelerle ifade etmektedir. Bu grupları ifade ederken ortak menfaatleri kapsamında ele almaktadır. Ümmet kavramı ise tüm bunların dışında hiçbir ayrımcılığa yer vermeyen aynı dini yola mensup olmak ve birbirlerini sadece Allah için sevmektir. Hangi konumda ve hangi renkte olursa olsun kişi zengin-fakir, beyaz-siyah, kadın-erkek aralarında hiçbir fark yoktur. Hz. Peygamberin amaçlarından bir tanesi bu kardeşlik anlayışını ümmetine yerleştirmektir. Öyle ki, parmaklarını birbirine geçirerek, ümmetimde böyle birbirine birleşmiş bir binanın taşları gibidir, demiştir. Ayrıca peygamber kişinin kötü bir birey sayılabilmesi için Müslüman kardeşini hakir görmesi yeterlidir diyerek, ümmeti bir yerinde ağrısı olan ve o ağrıyı tüm vücudunda hisseden bedene benzetmiştir. Hadislerden anlaşılacağı üzere Müslümanlar her daim birbirine şefkatli ve merhametli olmalıdırlar. Bazı oryantalistler, Müslümanların kardeşlik bağlarını överek şöyle ifade etmişlerdir. M.Hodgson, Müslümanların birbirine bağlılığını ve yardım etmelerini imanın göstergesi saymıştır. M.Watt, Müslümanların İslam toplumuna bağlı olduklarını bununla kimlik ve başarı elde ettiklerini söylemiştir. Toynbee ise Ortaçağda Hristiyan halk kendilerinden farklı insanları kabul etmezken, İslam her türlü ırkı bayrağının altına almıştır. Bu özelliğini takdir ederek İslâm’ın kalıcı başarılarından biri olduğunu söylemiştir.

Cemil Meriç; İslam, ırkları tek ırk, insanlığı tek insan hâline getirmiştir, demiştir. Bu birliktelik biyolojik değil gönül-iman kardeşliğidir. Bu inanç, farklı ırkları Arapları, Türkleri, Kürtleri, Afrikalıları, Boşnakları, coşkuyla gazaya ve

¹⁰⁴ Ramazan Şahan, “İslam’ın Kardeşlik Anlayışı: Bir Vücudun Organları” *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 1/1(2015), 125-126.

irşada götürendir. Farklı sosyo-kültürel birliktelikler İslam'ın zenginliğindendir. Bu yüzden İslam'da soy birliği-kavmiyetçilik anlayışı yasaklanmıştır.¹⁰⁵

Peygamberin ümmetine örnek olarak aktardığı toplumsal yapının en temel taşlarından biri dayanışmadır. Dayanışma ahlaki toplumda bireylerin birbirine gösterdiği sevgi ve kardeşliktir. İslam'da istenilen toplum, dayanışma ve dayanışmacı toplumdur. Dayanışma toplumunun özellikleri yardımlaşma, isâr ahlakı, özveri ve fedakârlıktır. Bu toplumlarda insanlar birbirine sahip çıkar, ayrımcılık yapmadan yardımcı olur, isâr'ı yani kendisi için ne istiyorsa karşısındaki kardeşi içinde aynısını ister. Çalışmak ve üretmek dayanışma toplumunun temelinde yer almaktadır. Dayanışmacı toplum kederde ve sevinçte, savaşta ve barışta, açlık ve toklukta hep birlik sağlayacaktır. Her bireyin imkânı ölçüsünde paylaşması, dayanışma bilincini diri tutacaktır. Peygamber “Müslümanın en hayırlı amelleri, yedirmesi ve tanıdığına, tanımadığına selam vermesidir.” buyurmuştur. Ayrıca dayanışma toplumunda haset, kabul edilemez bir davranıştır. Nitekim çalışan ve üreten, eğitilmiş, özverili, fedakâr ve dayanışmacı toplumda insanların kötülük yapmaya vakti olmayacaktır. Dayanışma toplumunun bir diğer özelliği de çocuklarını gelecekteki yetişkinliğe en iyi şekilde hazırlamaktır. Birlikten kuvvet doğar düsturu ile toplumda bütünleşme sağlanacaktır.¹⁰⁶

Bireyselleşme toplumsallaşmanın karşıtıdır. Burada karşı olduğumuz konu bireyin hakları ya da bireyi her şeyin üstünde tutan toplumsal felsefe değil bencillik, cimrilik ve açgözlülük ile sadece kendi çıkarını düşünmesidir. Oysaki Müslüman, Müslüman kardeşini düşünen, kendisi ihtiyacı olduğu halde kendisine tercih edendir.¹⁰⁷ İsâr, Asr-ı Saadet'ten miras kalan ahlaki erdemdir. Ashap sadece birbiri için sevinmekle kalmayıp birbirinin ihtiyacı olduğunda kardeşlerinin isteklerini kendi nefislerine tercih ederlerdi. İsâr ahlakı bencillik, haset, kıskançlık gibi duyguları bertaraf etmesinden dolayı toplumda dayanışma ve kardeşlik bilincini yükseltecektir.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Abdullah Aygün, “Kur'an Perspektifinde Ümmet Kardeşliği” *Diyanet İlmî Dergi*, 52/2 (Haziran 2016), 15-22.

¹⁰⁶ Saffet Sancaklı, *Kutlu Doğum Haftası Hz. Peygamber Kardeşlik Ahlakı ve Kardeşlik Hukuku Sempozyumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 52.

¹⁰⁷ Sancaklı, *Kutlu Doğum Haftası*, 588.

¹⁰⁸ Safiye Gölbaşı, “Asr-ı Saadet'ten Gelen Dostluk Reçetesi: İsâr” *Diyanet Aile Dergisi* 51 (Mart 2023), 13-15.

2.2.9 Alay Etmemek

Alay etmek, insanları küçümsemek, aşağılamak, kendisini insanlardan üstün görme duygusu başlayan bir davranıştır. Bu davranış İslam kardeşliğini zedeleyen bir durumdur. Alaylı hareketleriyle insanları incitmeye kimsenin hakkı yoktur. Kibir de kalp kırmak da haramdır. Alaylı konuşmalar ve davranışlar kişiler arası anlaşmazlıklara hatta düşmanlığa bile sebep olabilmektedir. Kur'an-ı Kerim'e göre hiçbir topluluk başka bir topluluğu alaya almamalıdır.¹⁰⁹ Her bireyin şeref ve haysiyetinin tüm dinlerde dokunulmazlığı vardır. Bu yüzden din mensupları birbirlerine dini hakaretler etmemeli, birbirinin inançlarını aşağılamamalıdır. İslam'da kardeşlik bağlarını kuvvetli tutabilmenin yollarından biri insanların birbirini alaya almaması, kırıcı aşağılayıcı sözlerden uzak durmasıdır.¹¹⁰

Peygamberin alay etme konusunda rivayet ettiği bazı hadisler şunlardır: “Bana dünyayı verseler de hiç kimsenin taklidini yapmam ve bundan hoşlanmam. -Kardeşinin başına gelen bir olaya sevinerek gülme, sonra Allah ona rahmet eder seni de onunla imtihan eder. -Bir kişinin Müslüman kardeşini küçümsemesi ona kötülük olarak yeter” buyurmuştur. Hümeze Suresi'nde Allah, arkadan çekiştirmeyi, insanların yüzüne karşı eğlenerek dalga geçmeyi yasaklamıştır. Birey bazen kibir ve kıskançlıktan dolayı karşısındaki ile alay ederken, bazen de kendinde olan bir eksiklikten mütevellit böyle bir tavır sergileyebilmektedir. Peygamber Müslüman, Müslümanın elinden ve dilinden emin olduğu kişidir buyururken, mümine diliyle eziyet ve zulmedilmesini de yasaklamıştır. Bireylerin iletişim ve etkileşimlerini olumsuz etkileyen alay etme davranışı toplumsal huzursuzluğa neden olacaktır.¹¹¹

2.2.10 Onur ve Haysiyeti Korumak, Lakap Takmamak

Kavramsal olarak onur, insanoğlunun şeref, vakar, haysiyet, izzet-i nefsi, özsaygısı ve başkalarına saygılı olma durumu gibi manalarına gelmektedir. İnsanoğlunun diğer canlılardan farkı akıl ve irade sahibi olması, yeryüzünü imar edebilecek yapı ve yetenekle donanımlı yaratılmasıdır. Dünyanın neresinde doğarsa doğsun ya da yaşasın tüm insanlar hür ve onurlu yaşama hakkına sahiptir. İslam dini bu düsturla ayrımcılık ve köleleştirme, insanları mevkilerine göre değerlendirme gibi değerleri asla kabul etmemekte ve bu usul davranışları cahiliye

¹⁰⁹ el-Hucurât 49/11.

¹¹⁰ Gündüzöz vd, *Kur'an'dan Öğütler*, 1/148-149.

¹¹¹ Özağar vd., *Hadislerle İslam*, 3/454-457.

âdeti olarak görmektedir. Peygamber Veda Hutbesinde: “Hepiniz Adem’in neslinden geliyorsunuz. Adem de topraktan yaratılmıştır. Ne Arap’ın, Arap olmayanlar üzerinde ne de Arap olmayanların Arap olanın karşısında üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takva iledir.” buyurmuştur. Hadisten anlaşılacağı üzere insanlar her yerde ve kanun önünde ve eşittir. İslam’da insanların eşitliği ve saygınlığı değerli kılınmış insanlık onurunu zedeleyici uygulamalar kınanmıştır.¹¹²

Onur ve haysiyet bilincini insanlara öğretebilmek ve kazandırabilmek için temelden bir eğitimle başlanmalıdır. Bu eğitim anne karnından başlayıp ölüme kadar gitmektedir. Birey, hayatı boyunca kendi yaşadıkları ve çevresinin yaşadıkları ile her an eğitimle karşı karşıyadır. Özellikle etkileşim içinde olduğumuz sosyo-kültürel çevremizi insanlık onuruna yakışan bilinçli bireylerin var olduğu bir ortamı seçmemizi İslam tavsiye etmektedir. Kur’an-ı Kerim’de birçok ayette “Emr-i bi’l-ma’ruf ve nehy-i ani’l-münker”, iyiliği emretme, kötülüğü nehyetme, sorumluluğu verilmektedir. Böylece toplumda meydana gelen sorunlara çare olarak bu ayet dikkat çekmektedir. Dünyada küreselleşme ile bireyin çevresi, yaşam şartları ve bakış açıları farklılaşmaktadır. Fakat bireyin dünyaya açılmadan önce ‘insan onuruna saygıyı’ ailesinden öğrenmesi gerekmektedir.¹¹³

Allah insanı onur sahibi olarak mükemmel güzellikte ve özelliklerle yaratmıştır. Oysaki birey seçimleri ve fiilleri ile kendisine zarar verebilmektedir. Bir keresinde Hz. peygamber ve ashabı bir yerde oturduğu esnada, önlerinden Yahudi cenazesi geçmiş peygamber saygıdan ayağa kalkmıştır. Buna dikkat çeken yanındakiler; geçen cenazenin Yahudi biri olduğunu söylediklerinde, Peygamber “Müslüman olmasa bile o bir insandır” buyurmuştur. Bu davranış ile insan olmanın her şeyden üstün bir vasıf olduğunu anlatmıştır.¹¹⁴

Kısaca anlatmak gerekirse insan onuru bireyin kendisine ve başkalarına gösterdiği öz çabası ve eylemleridir. İsrâ Suresi 70. ayette: “Şüphesiz biz Âdemoğluna lütuf ve ikramda bulunduk.” buyrulmuş, onur ve şeref insanoğluna yaratılıştan verildiği ve bununla İslam’ın, diğer Yahudi-Hristiyan ve antik Yunan-Roma’nın dini anlayışına benzediğine söyleyebiliriz. Fakat İslam’da doğuştan sahip

¹¹² Mustafa Yeşilyurt, *Hz. Peygamber ve İnsan Onuru*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 67-68.

¹¹³ Yeşilyurt, *Hz. Peygamber ve İnsan Onuru*, 56-57.

¹¹⁴ İsa Atıcı, “İslâm ve Diğer İlâhî Dinlerde Varlık Kategorisinde İnsan Onuru”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1(2022), 213-232,

olduğu özellikler kişinin onurlu bir insan olmasına yeterli gelmeyecektir. Ancak kişinin iman ederek ve salih amel işleyerek onur ve haysiyetinin devamlı olabileceğini ortaya koymuştur. Onur ve haysiyet anlayışı ne statü ne de nesebe bağlıdır. Sadece ahlaki erdemlere bağlı eylem şeklidir. Kabul etmek gerekir ki toplumsal huzurun sağlanması için önce her birey kendi onur ve şerefine uygun, sonra başkalarının onur ve haysiyetine saygı göstererek yaşamak zorundadır.¹¹⁵

İnsanlık onurunu zedeleyen davranışlardan bir tanesi de kişiye hoşlanmayacağı bir lakap takmaktır. Lakap kelimesi, Arapça “lekabe” fiilinden türemiştir. Bir kişiye gerçek ismi dışında övmek veya yermek maksatlı başka bir isim takmak demektir.¹¹⁶ Dini literatür de ise lakap, mümin kardeşini ve diğer insanları onun hoşlanmayacağı şekilde çağırmandır. Örneğin; sahabeden Ebu Zer bir arkadaşı ile sohbet ederken bir anlaşmazlık yaşar ve hiddetlenerek arkadaşına ‘Ey Yahudi oğlu’ diye söylenir. Bunun üzerine Peygamber bu durumdan hoşlanmadığını belirtmek için “Onda bir kırmızılık veya siyahilik görüyor musun?” diye Ebu Zer’e sorar ve sonrasında ‘Sen ondan sadece takva ile üstün olabilirsin’ diyerek uyarıda bulunur.

Kişilik onurunu etkileyen, kusur ifade eden, kişinin kıymetini düşüren, tüm lakaplar yasaklanmış, kişinin değerini, onurunu ve şerefini artıran lakaplar tavsiye edilmiştir. Üç şekilde lakap takma nedeni vardır. Bunlardan ilki, kötülük niyetiyle aşağılamak için takmak (kör gözlü vb.), ikincisi aynı isimli kişileri karıştırmamak, tanıyabilmek için lakap takmak, üçüncüsü yapılan bir davranışı övmek için lakap takmak (Ebu Hüreyre (kedicik babası) gerçek adı Abdurrahman’dır) tır. İnsanların birbirlerinin bu şekilde kalplerini kırması ve bu davranışın normalleşmesi, toplum sağlığını bozduğu gibi, Allah’ın insanoğluna verdiği onur ve haysiyete karşı da bir saldırı niteliğindedir.¹¹⁷

2.2.11 Zandan Kaçınmak

Zann kelimesi isim olarak zan, sanı, vehim anlamında kullanılırken, fiil olarak sanmak, vehmetmek, zannetmek anlamlarında kullanılmaktadır. Halîl b.

¹¹⁵ Asım Duran, “İnsan Onuruna İlişkin Farklı Perspektifler”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 118.

¹¹⁶ Baş, *Hucurat suresi Tefsiri*, 26.

¹¹⁷ Baş, *Hucurat suresi Tefsiri*, 111-115.

Ahmed ve İbn Faris'e göre zann kelimesi "şüphe ve kesin bilgi" gibi anlamlara da gelebilmektedir.¹¹⁸

Kur'an-ı Kerim ve hadislerde zan iki çeşittir; su-i zan ve hüsn-ü zan. Bu kelimeler iki zıt anlamda kullanılmaktadır. Su-i zan kötü söz, kötü konuşmaları ve kötü işleri işaret ederken, hüsn-ü zan iyi söz, iyi davranış ve iyi işleri işaret etmektedir. Bireyi ve toplumsal yapıyı en fazla etkileyen zan su-i zandır. Necm Suresi 28. ayette "Oysa onların bu konuda bir bildikleri yok; sadece zanna uyuyorlar. Zan ise asla gerçek bilginin yerini tutamaz" buyrulmuş, müşrikler ve putperestlerin hiçbir şey bilmeden cahilce bir tavırla zan üzerine konuştuklarını ifade etmiştir.¹¹⁹

Zannın kaynağı olan nefis iyi ve kötüyü kıyas ederek hüsn-ü zanda bulunmayı tercih etmelidir. Açıkçası mümin kendisi için hangi zanda bulunulmasını isterse başkalarına karşı da o zannı beslemelidir. Dolayısıyla peygamber; "Sizden biriniz, kendisi için istediği şeyi mümin kardeşi için de istemedikçe gerçek manada iman etmiş olmaz" hadisi ile bu konuya açıklık getirmiştir. Mümin kişi her daim psikolojik ve sosyal ahlakını kontrol ederek hüsn-ü zanda bulunmalı, kötü zandan kendini korumalıdır. Toplumsal barışın ve huzurun sağlanmasında kişiler arası ilişkilerde hüsnü zan önemli bir etkindir.¹²⁰

Hucurat Suresi'nin 12. ayeti, üstün ve şerefli yaratılan insanın, toplumda onurunu ve haysiyetini, toplumu korumayı amaçlamaktadır. Kur'an-ı Kerim kalplerin kirlenmesini engellemek istemektedir. Dolayısıyla ayetin tavsiye ettiği ahlaki prensipler ile müminin diğer mümin kardeşine şek ve şüphe olmadan hoş düşünceler içinde olması hem içsel huzura hem de toplumsal huzura katkı sağlayacaktır.¹²¹

İslam dini inananlarını barış ve esenliğe davet ederken bireysel ve toplumsal hayatın düzenini sağlamak için evrensel ahlak ilkelerini özellikle açıklamaktadır. Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde "Allah iyiliği emreder, kötülükten meneder" buyurarak İslam toplumunda her bireyin önemli bir görevi olduğunu belirtmektedir.

¹¹⁸ Mustafa Kara, "Kur'an'da Zann Kavramı", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (2011), 194.

¹¹⁹ Akif Akto, "Kur'an Ve Hadislere Göre Hüsn-ü Zan Ve Su-i Zan Kavramlarını Analiz Etmek", *Hafıza Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi International Journal of Social Sciences*, 2/2 (Aralık-2020), 69-70.

¹²⁰ Kara, "Kur'an'da Zann Kavramı", 211.

¹²¹ Akto, "Kur'an ve Hadislere Göre Hüsn-ü Zan ve Su-i Zan Kavramlarını Analiz Etmek", 79.

Bu görevin verdiği bilinç ile Müslüman hatalı, ayrıştırıcı, ötekileştiren, genellemeci tavır ve söylemlerden uzaklaşarak toplumsal yapıyı bina etmenin derdinde olmalıdır. Kur'an'ın koyduğu bu ahlaki ilkeler sayesinde toplumsal hayatta iyi ilişkilerin olması huzurun varlığını kaçınılmaz kılacaktır. Nitekim su-i zan, ön yargı ve ayrımcılık gibi saygın insan yapısına uygun olmayan bu tutum ve davranışlar toplumda kaliteli iletişim ve etkileşimleri de engellemektedir.¹²²

2.2.12 Kusurları Araştırmaktan (Tecessüs) Sakınmak

Hucurat Suresi'nin 12. ayetinde "Ey iman edenler! Zannın çoğundan sakının çünkü zannın bir kısmı günahtır. Gizlilikleri araştırmayın birbirinizin gıybetini yapmayın, herhangi biriniz ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? Bak bundan tiksindiniz. Allah'a itaatsizlikten sakının Allah tövbeleri çokça kabul eden ve rahmeti sonsuz olandır." buyrulmaktadır. Bu ayet ile kötü zanda bulunmak, gıybet ve dedikodu yapmak, kusurları araştırmak yasaklamıştır. Çünkü tüm bu kötü hasletler toplumdaki birlik ve beraberliğe zarar vermektedir. Ayrıca tecessüs yani insanların kusurlarını araştırmak sosyal ilişkilerimize zarar veren çirkin bir davranıştır. Sonuç olarak anlıyoruz ki İslam toplumsal huzur ve barışa zarar veren her türlü kötü hasletleri tamamen yasaklamış, muhataplarına ahlaki terbiyeyi sunarak güzel davranışlar sergilemelerini istemiştir. Bu ahlaki terbiye doğrultusunda yaşamayan kişiler için de her daim tövbe kapısını açık tutmuştur.¹²³

Nur Suresi'nin 27. ayetine göre başkalarının evlerindeki konuşmaları dinlemek, izinsiz başkasının evine girmek vb. davranışlar özel hayata müdahale olduğu için yasaklanmıştır. Hz. Hüseyin babası Hz. Ali'ye Peygamber'in meclisteki hali ve davranışını sormuş, "Üç şeyden uzak dururdu, gösteriş, çok konuşma ve kendisini ilgilendirmeyen şeyleri bırakır ilgilenmezdi" cevabını almıştır. Kısacası tecessüs bireyler arası ilişkileri zedeleyen haramlardandır. Bu haram işlendiği takdirde insanların mahremiyeti ihlal edilmektedir.¹²⁴

İslam'da insanların hayatında gizli olmayan konuları da araştırmak yasaktır. Örneğin, kişilerin aile içi yeme içme halleri, hangi bankada da ne kadar parası olduğu, eşlerin birbiri ile ilişkilerini veya vasiyetnamenin içeriği gibi meseleleri

¹²² Hacı Mehmet Soysaldı- Asuman Turgut, "Sosyal Barışı Bozan Acelecilik, Ön Yargı, Damgalama ve Ayrımcılığın Kur'an Perspektifinde Sosyo-Psikolojik Boyutu", *İLSAM Akademi Dergisi* 2/2 (Ekim 2022), 327.

¹²³ Güdürü - Buyrukçu, "İman ve Ahlâk Eğitimi Açısından Hucurât Suresi", 168-169.

¹²⁴ Nurullah Güngör, "İslam Hukuku'nda Özel Hayat Kavramı ve Günümüz Uygulamaları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/4 (Ağustos 2016), 88-89.

araştırmak normal bir durum gibi gözüксе de bunu gizlice öğrenmeye çalışmak, tecessüs olarak nitelendirilir. Buradan anlaşılacağı üzere insanlara zarar gelmesi bile tecessüsün her türlü yasaklanmıştır. Çünkü tecessüs zamanla kişiyi gıybet yapmaya yönlendirdiğinden özel hayatın gizliliği ilkesi de çiğnenmiş olacaktır.¹²⁵

Günümüzdeki dijital imkânların yaygınlaşması tecessüsün artmasına neden olmuştur. Ancak ahlaklı olmayan bu davranışın normalleşmesi sosyolojik bir sorun haline gelecektir. Öyle ki toplum yararına olmayan bir konunun araştırılması toplum huzurunun bozulmasına sebebiyet verecektir.¹²⁶

2.2.13 Gıybet Etmemek

Gıybet, insanın bazen isteyerek bazen de istemeyerek başka insanların gıyabında sözler sarf etmesidir. Hz. peygamber “Gıybet nedir?” diye yanındakilere sorar; “Allah'ın elçisi daha iyi bilir”, dediklerinde kendisi cevaplar: “Gıybet, kardeşin ile ilgili hoşlanmadığı şekilde arkasından konuşmandır, bu özellik onda varsa gıybet, yoksa iftira etmiş olursun” buyurmuştur.¹²⁷

Hucurat Suresi 12. ayette gıybeti yol açan iki davranış bozukluğu olan kötü zan ve tecessüsten bahsedilmiştir. Ardından surede Hz. Allah gıybeti de içine alarak bu davranışların uzak durulması gereken bir ahlak ilkesi olduğunu muhataplarına bildirmiştir. Ayet incelendiğinde; önce kötü zan ve tecessüs sonra da gıybetin gelmesi, belli bir amacı gütmektedir. Saydığımız bu üç davranış birbiri ile bağlantılıdır. Kötü zan tecessüsün, tecessüs de gıybetin yolunu açmaktadır. Kur'an-ı Kerim; zan, tecessüs ve gıybet gibi ahlak ilkelerini sıralarken kolaylaştırıcı bir yöntem kullanmıştır. Öncelikle kişinin başkaları hakkında kötü zanda bulunması birçok davranış bozukluğuna neden olurken kusur araştırmaya da davetiye çıkarmaktadır. Çünkü kişi tahminlerini doğru çıkarmak veya merakını gidermek isteyebilmektedir. Tüm bunların ardından meydana gelen tecessüs gıybeti kapı aralamaktadır.¹²⁸ Ahlak sahibi bir birey bu gibi hallerden uzak durur. Bir kişinin duyduğu zaman arkasından hoşlanmayacağı sözleri söylemekten yani gıybet etmekten çekinir, çünkü bilir ki ayete göre ölü kardeşinin etini yemekle bu davranış

¹²⁵ Muhammed Necat Artukoğlu, “İslam Hukukunda Özel Hayatın Gizliliği”, *Erzincan Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 25/2 (Aralık 2021), 321-323.

¹²⁶ Güngör, “İslam Hukuku'nda Özel Hayat Kavramı”, 89.

¹²⁷ Özaşar vd., *Hadislerle İslam*, 3/429-431.

¹²⁸ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur'an'da "Gıybet" Olgusu -Bir Davranım Bozukluğu Olarak Dedikodu ve Korunma Yolları”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Aralık 2006), 61-63.

aynı sayılmıştır. İyi bir mümin, kardeşinin gıybetini yapmaktan ziyade gördüğü kusurları örter ve nazık bir şekilde uyarmaya çalışır.¹²⁹

İslam dininin bu hasletleri yasak etmesi, gerçek anlamda çirkin olmasındandır. Hem bireye hem topluma zararı fazlasıyla bulunmaktadır. Toplumsal düzende insanlar arası küskünlük, düşmanlık ve huzursuzluk baş gösterebilmektedir. İşte bu sebeptendir ki, kesin bir emirle gıybet haram kılınmıştır.

2.2.14 İyiliği Başa Kakmamak

Hucurat suresi 17. ayette bedeviler iman etmedikleri halde ‘‘iman ettik’’ demişler ve bu iman karşılığında peygamberden kendilerine minnet duymasını istemişlerdir. Minnet duygusu maddi karşılığı olmayan iyilik demektir. Ancak Allah bedevilerin minnet beklemesi yerine, onlardan teslim olup boyun eğmelerini istemiştir. Çünkü İslam’a girmeleri Peygamber’e yapılan bir iyilik değil kendilerine yaptıkları bir iyiliktir.¹³⁰

‘‘Ey iman edenler! başa kakmak ve eziyet etmekle sadakalarınızı boşa çıkarmayın’’¹³¹ buyrulmuştur. Ayrıca yapılan iyiliğin karşılığında bir menfaat ummak ve minnet beklemek ahlaki olarak yanlış bir davranıştır. Ayette bu davranışın sonucunda yaptığımız iyiliklerin hiç yapılmamış gibi olduğu vurgulanmıştır.¹³² İnsanlar yaşamları boyunca birbirlerine karşılıklı veya karşılıksız sayısız iyilikler yaparak huzur içinde yaşamayı hedeflemişlerdir. Toplumsal yaşamın gereklerinden biri de insanların maddi ve manevi ihtiyaçlarını tamamlamaktır.

¹²⁹ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak Dersleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 334.

¹³⁰ İsmail Karagöz, *Kuran’ın Anlamı ve Tefsiri Açıklamalı ve Kırık Meali* (İstanbul: Kar Yayınevi, 2020), 7/320.

¹³¹ el-Bakara 2/264.

¹³² Adem Dölek, ‘‘Kur’an ve Hadisler Işığında İnsanın Amellerinin Karşılığını Boşa Çıkaran Durumlar’’, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (Haziran 2020), 57.

SONUÇ

Sosyoloji insanlar arası iletişim ve etkileşimleri, toplumsal değişimleri, sosyal yapı ve kurumları, insanların toplumsal hayatın içindeki eylemlerini konu edinen sosyal bilim disiplindir. Toplumsal değer, norm, ahlak ve din kavramları toplumun temel yapı taşlarıdır. Değer ve normlar; toplumun yaşam tarzı, örf ve ananeleri, eğitim-öğretim sistemi, hukuk, ekonomi ve birçok etkenden dolayı ortaya çıkan görmeden kabullenilmiş kurallarıdır. Değerler, birey ve toplumun ihtiyaçlarının ve hedeflerinin belirlenmesindeki ölçüttür. Normlar ise toplumdaki bireylerin veya grupların nasıl davranması gerektiğini belirleyen yaptırımı olan kurallar bütünüdür. Toplum zaman içerisinde değişim göstermekte, değerler ve normlar da zaman içinde değişikliğe uğramaktadır. Ahlak ve din ise yeryüzü kurulduğundan bu yana her daim varlığını idame ettiren iki vazgeçilmez olgudur.

Sosyolojinin alt dalı olan din sosyolojisi, din ile toplum arasındaki ilişkiyi inceleyen bilim dalıdır. Sosyal bir gerçeklik olan din, bireyin davranışlarını etkileyen ve düzenleyen önemli bir olgudur. İslam dini bireyi ve toplumu ıslah etmeye, her yönden şekillendirmeye çalışan bir dindir. İslam dininin amacı bireyin toplumda güzel ahlakın gereğince davranışlarını idame ettirmesini sağlamaktır. Din ve toplum ilişkisinin kaliteli ve nitelikli olması için İslam dini bazı ahlaki ilkeler ortaya koymuştur. Huzurun ve barışın egemen olduğu bir toplum için toplumsal normlar ve ahlaki ilkeler gerekmektedir. Medine’de nazil olmuş olan Hucurat Suresi’ne, genel ahlak kurallarını işlediği için bazı alimler tarafından Suretü’l Ahlak ismi verilmiştir. Surenin nihai hedefi Kur’an ve Sünnet ışığında, erdemli ve huzurlu bir toplum düzeni oluşturmaktır.

Surede ilk olarak Allah'a ve Peygamber'e itaat emredilmiştir. İbadetlerde ve davranışlarda Peygamber'in önüne geçmek, sesimizi Peygamberin sesinden fazla yükseltmek yasaklanmıştır. İslam'da devlet başkanına halkını adaletle yönetmesi emredildiği gibi halka da ulü'l-emr'e itaat etmesi emredilmiştir. Toplumda anarşi ve kaos ortamı oluşmaması için İslam saygıyı ve itaati esas almaktadır. Surede bahsi geçen hasletlerden birisi de sabırdır. Sabır, bireyler arası münasebetlerde iletişimi güçlendirmek adına atılan en önemli adımdır. Sabır nefesine sahip çıkmak veya varsa problemini içinde hapsetmektir. Tevbe, yapılan hatadan pişman olmak, af dilemektir. Kişinin hayatında açılan yeni bir kapıdır. Allah'ın güzel isimlerinden

birinin et-Tevvab olması, kulunun samimi tevbesini kabul edeceğinin bir göstergesidir. Kişi günah işlemekten vazgeçtiğinde topluma da faydalı bir birey olarak katkı sağlayacaktır. Eğer bir fasık veya doğru söylediğinden emin olunmayan birisi haber getirirse buna itibar edilmemelidir. Bugün küreselleşmenin etkisiyle küçük bir köy haline gelen dünyada saniyeler içerisinde milyonlarca haber hızla yayılmakta, kitle iletişim araçları sayesinde rahatlıkla bilgiye ulaşılmaktadır. Bu yüzden gördüğümüz ve duyduğumuz haberleri kaynaklarının doğruluğuna emin olmadan paylaşmamalı, toplum düzenini bozucu, insanları ayrıştırıcı bu tür davranışlardan uzak durmalıyız.

Hucurat Suresi'nde; toplumsal hayatın refahı ve huzuru için adalet, eşitlik, ayrımcılık yapmamak, insanları barıştırmak, insanların onur ve haysiyetini korumak, sorumluluklarının bilincinde olmak, yardımlaşma, dayanışma ve i'sar gibi İslam kardeşliğini ayakta tutan mükemmel toplumsal normlar bulunmaktadır. Özellikle İslam kardeşliği dünyada eşi ve benzeri görülmemiş, kan bağından daha güçlü bir bağlılığı da beraberinde getirmektedir. Buradan hareketle kişi, din kardeşine adaletsiz davranmamalı, ayrımcılık, kavmiyetçilik, grupçuluk yapmamalı, Müslüman kardeşini küçümsememeli, onur ve şerefini korumalı, ihtiyacı olduğunda yanında olmalı, yardımlaşma ve dayanışma ile birlik ve beraberlik içinde olmaya gayret göstermelidir.

Surede, toplum içerisinde rahatsızlık yaratan; alay etmek, insanların hoşlanmayacağı lakap takmak, kusurları araştırmak, su-i zan, tecessüs, gıybet ve dedikodu gibi ahlak dışı davranışlardan uzak durulması istenmiştir. Bu kötü hasletler, toplumsal hayatta düşmanlık duygularını artırabilecek nitelikteki davranışlardır.

İman, dil ile ikrar kalp ile tasdiktir. Şek ve şüphesiz, sebat ile Rabb'e yönelmektir. Gerçekte kul, iman nimeti veren Rabb'ine her daim şükretmeli, imanını Peygamber'in başına kakmak gibi yanlış bir davranıştan uzak durarak Rabb'ine yol gösterdiği için minnet duymalıdır.

Hucurat Suresi ideal bir toplum için evrensellik içeren adabı muaşeret kurallarını ehemmiyetli genel prensipler eşliğinde ortaya koymuştur. İslam toplumunun ahlaki sınırlarını çizmiş, bu sınırları aşmayan müminlere emniyetli, huzur ve barışın var olduğu müreffeh bir toplum modeli sunmuştur. Sürekli değişen

dünya düzeninde bu ilkeler hep sabit kalarak tüm zamanların toplumlarına hitap etmeye devam edecektir.

Hucurat Suresi'nin ortaya koyduğu ahlaki ilkeler incelendiğinde, sağlıklı bir toplum düzeninin hedeflendiği açıkça görülecektir. Bu durum, İslam dininin toplumsal bütünleşme ve dayanışmaya verdiği önemi göstermektedir. Kur'an; ahlaki, vicdani bir meleke olduğu kadar toplumsal bütünleşmeyi sağlayan vazgeçilmez bir toplumsal olgu olarak da tasavvur etmiş; İslam inanç, ibadet ve muamelat esaslarıyla iç içe geçmiş bir ahlak anlayışını bireysel ve toplumsal saadetin anahtarı olarak görmüştür.

KAYNAKLAR

(Bu tez çalışmasında İSNAD 2 atıf sistemi kullanılmıştır.)

- Akdoğan, Ali. “Bireysel ve Topluma Hayatta Ahlak Olan İhtiyaç ve İslam”. *Ekev Akademi Dergisi* 8/18(2004), 179-194.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *Ahlak Dersleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3.Basım, 2016.
- Akto, Akif. “Kur’an ve Hadislere Göre Hüsn-ü Zan ve Su-i Zan Kavramlarını Analiz Etmek”. *Hafıza Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi International Journal of Social Sciences* 2/2 (Aralık-2020), 69-70.
- Altıntaş, Ramazan. “Toplumsal Huzuru Sağlamada Sosyal Sorumlulukları Yerine Getirmenin Önemi”. *Sorumluluk Bilinci*. Ed. Elif Erdem. 71-80. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Apaydın, Hacı Yunus. “Adalet Nedir? Mahiyet ve Keyfiyet”. *Bilimname* 2018/35 (Nisan 2018), 459-476.
- Artukoğlu, Muhammed Necat. “İslam Hukukunda Özel Hayatın Gizliliği”. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 25/2 (Aralık 2021), 281-332.
- Atcı, İsa. “İslâm ve Diğer İlâhî Dinlerde Varlık Kategorisinde İnsan Onuru”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Mayıs 2022), 210-236.
- Aydüz, Davut. *Hucurat suresi Tefsiri*. İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2013.
- Aygün, Abdullah. “Kur’an Perspektifinde Ümmet Kardeşliği”. *Diyanet İlmi Dergi* 52/2 (Haziran 2016), 11-30.
- Baş, Erdoğan, *Mü'minler Arası Beşeri Münasebetler-Hucurat suresi Tefsiri*. İstanbul: Erkam Yayınları, 1998.
- Bıyıkoglu, Yakup. “Kur’ân’da İnanç Özellikleri Bağlamında Olumsuz İnsan Karakteri Örneği: Fısk ve Fâsıklık”. *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu II* (Haziran 2016), 237-257.
- Çağrı, Mustafa. “Adalet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 14 Mart 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/adalet>
- Çelik, Hüseyin. “Kur’ân’da Sabır ve Mükâfatı” *Kesit Akademi Dergisi* 8/31 (2022), 437-457.
- Çilingir, Lokman. “Din mi Ahlak mı?”, *International Journal of Science Culture and Sport Dergisi* 2/1 (Temmuz,2014), 711-720.
- Dağlar, Zeynep. *Kurtlar Vadisi’nde Din, Kültür ve Medeniyet Sosyolojisi*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 1.Baskı. 2023.
- Demirci, Mehmet. “Kur’an-ı Kerim Işığında Sabır Kavramı”. *Erciyes İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (2002), 263-285.
- Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Hucurat Suresi” (Erişim 5 Kasım 2022) <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/sure/49-hucurat-suresi>
- Doğan, Lütfi. *Hucurat Suresi Meal ve Tefsiri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1.Basım, 2010.

- Doğan, Lütfi. *Fatiha ve Hucurat Surelerinin Meal ve Tefsiri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2.Basım, 2011.
- Doğan, Mebrure. “Dinlerde ve İslam Kültüründe Sabır”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (Aralık 2014), 93-130.
- Dölek, Adem. “Kur’ân ve Hadisler Işığında İnsanın Amellerinin Karşılığını Boşa Çıkaran Durumlar”. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (Haziran 2020), 47-72.
- Duran, Asım. “İnsan Onuruna İlişkin Farklı Perspektifler”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 101-121.
- Ege, Remziye. “Anlam Alanı İçinde Sabrı Bir Tutum Olarak Yeniden Düşünmek”. *Dini Araştırmalar* 16/43 (Temmuz-Aralık 2013), 67-86.
- Erdem, Elif (ed.). *Sosyal Medya Ahlakı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3.Basım, 2022.
- Eren, Selim. “Toplumsal Norm, Ahlak ve Din”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2007), 289-316.
- Eroğlu, Erol. “Geçmişten Günümüze Normlar” *Akademik Bakış Dergisi* 50 (Temmuz-Ağustos 2015), 299-308.
- Esgin, Ali. “Otoritenin Sosyolojisi: Otoriteye İtaatın ya da Otorite Bağımlılığının Sosyolojik Anlamları” *Sosyologca* 3/5 (Ocak-Haziran 2013), 91-112.
- Gölbaşı, Safiye. “Asr-ı Saadet’ten Gelen Dostluk Reçetesi: İsar”. *Diyanet Aile Dergisi* 51 (Mart 2023), 12-15.
- Gönç, Temmuz vd. *Sosyolojiye Giriş*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınevi, 1.Basım. 2017.
- Güdürlü, Fatih - Buyrukçu, Ramazan. “İman ve Ahlak Eğitimi Açısından Hucurât Suresi”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (2019), 144-174.
- Gündoğar, Hamdi. “Kur’an’da Hz. Peygamber (S.A.S.) itaat”. *Diyanet İşleri Başkanlığı VI. Kutlu Doğumu Sempozyumu* (2010), 168-178.
- Gündüzöz, Soner vd. *Kur'an'dan Öğütler*. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3.Basım, 2010.
- Güngör, Nurullah. “İslam Hukuku’nda Özel Hayat Kavramı ve Günümüz Uygulamaları”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/4 (Ağustos 2016), 69-94.
- Güven, Şahin. *Erdemli Toplumun İnşası*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1.Basım, 2012.
- İsfahânî, Râğıb. *Müfredat Kur'an Istılahları Sözlüğü*. 2 Cilt. çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 1.Basım, 2007.
- İşık, Harun. “Gazali’nin Tövbe Algısı”. *Bilimname: Düşünce Platformu* 1/24 (2013), 177-194.
- İmamoğlu, A. Vahit. “Bağlılık ve İtaat Duygusuna Dini ve Psikolojik Yaklaşım”. *Dini Araştırmalar* 6/18 (2004), 129-140.
- Kara, Mustafa. “Kur’an’da Zann Kavramı”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/19 (2010), 193-220.
- Karagöz, İsmail vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5.Basım, 2010.
- Karagöz, İsmail, *Kuran’ın Anlamı ve Tefsiri Açıklamalı ve Kırık Meali*. 8 Cilt. İstanbul: Kar Yayınevi, 2020.

- Karagöz, İsmail. “İtaat Kavramı”. *Diyanet İlmi Dergi* 35/4 (1999), 41-48.
- Karlık, Halil. “Tevbe ve Tevbeye Olan İhtiyaç”. *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dergisi]* 26/2 (1990), 119-125.
- Kasapoğlu, Abdurrahman . “Kur'an'da "Gıybet" Olgusu -Bir Davranım Bozukluğu Olarak Dedikodu ve Korunma Yolları”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Aralık 2006), 51-70.
- Keskioğlu, Osman. “Allah'a ve Peygamberine İtaat”. *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 3/4 (Nisan 1964), 99-127.
- Kur'an Yolu*. Erişim 10 Ocak 2023. <https://kuran.diyanet.gov.tr/>
- Kurt, Yaşar. “Kur'an'da Hz. Peygamber'e İtaat”. *Hz. Muhammed (SAV) ve Mesajı*. ed. Mehmet Mahfuz Söylemez. 191-202. Çorum: İslami İlimler Dergisi Yayınları, 2014.
- Kurt, Yaşar. “Kur'an'da Hz. Peygamber'e İtaat”. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu (Nisan 2007)*, 159-170.
- Mu'cemu'l-Vasit*. nşr. Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Nevevi, Muhyiddin. *Riyazü's-Salihin*. 3 Cilt. çev. M. Emin Özafşar-Bünyamin Erul. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Odabaşı, Fatma. “Kime/Neye, Niçin ve Nasıl İtaat Ediyorlar? Gençlerin İtaat Algısı ve Din Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma”. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (Haziran 2021), 33-81.
- Okumuş, Ejder vd. *Din Sosyolojisi* Eskişehir: Açık öğretim Fakültesi Yayınları. 6.Basım, 2015.
- Okumuş, Ejder. *Din Sosyolojisi*. Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları, 1.Basım, 2018.
- Özafşar, Mehmet Emin vd. (ed.). *Hadislerle İslam*. 7 cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1.Basım, 2013.
- Özcan, Ufuk. “Sosyolojide Toplumsal Değer ve Norm Kavramlarına Yeniden Bir Bakış”. *Sosyologca*. 23(2022), 19-31.
- Özensel, Ertan. “Sosyolojik Bir Olgu Olarak Değer” *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/3 (Temmuz 2003), 217-240.
- Öztürk, Mahmut. “Bir Nebevi Duruş Olarak Sabır”. *II. Uluslararası Eyyüb Peygamber Sabır Günleri Sempozyumu Bildiriler ve Makaleler (Nisan 2016)*, 204-221.
- Sancaklı, Saffet. *Kutlu Doğum Haftası Hz. Peygamber Kardeşlik Ahlakı ve Kardeşlik Hukuku Sempozyumu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. 1.Basım. 2012.
- Sarıkaya, Berat - Şeren, Zeynep. “İnsan Sorumluluğu ve Fiillerine Etkisi Bağlamında Sabır ve Tevekkül Kavramları”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2017), 68-88.
- Soysaldı, Hacı Mehmet - Turgut, Asuman. “Sosyal Barışı Bozan Acelecilik, Ön Yargı, Damgalama ve Ayrımcılığın Kur'an Perspektifinde Sosyo-Psikolojik Boyutu”. *İLSAM Akademi Dergisi* 2/2 (Ekim 2022), 323-368.
- Şahan, Ramazan. “İslam'ın Kardeşlik Anlayışı: Bir Vücudun Organları”. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 1/1(Mayıs 2015), 113-140.
- Şubber, Allame S. Abdullah. “Kendini Yetiştirmede İlk Adım; Tövbe”. *Misbah: İslamî Düşünce ve Araştırma Dergisi* 3/7-8 (2014), 99-116.

- Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi, “Hucurat Suresi” Erişim 5 Kasım 2022
<https://islamansiklopedisi.org.tr/hucurat-suresi>
- Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi, “Ahlak” Erişim 10 Kasım 2022
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ahlak>
- Ünal, İ.Hakkı. *40 Hadis Yorum*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5.Basım, 2018.
- Ünal, Yaşar. “Resul’e İtaat Meselesi”. *Toplum Bilimleri Dergisi* 6 /11 (Ocak-Haziran 2012), 178.
- Ünal, Abdullah. “Günahın Sosyo-Ekonomik Yapıya Etkisi”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Nisan 2016), 77-92.
- Ürkmaz, Ahmet. “Siret: Bir Güzel Ahlak Yürüyüşü”, *Diyanet Aylık Dergi* 359 (Kasım 2020), 11.
- Vankulu Mehmed. *Vankulu Lügati*. nşr. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014-2015.
- Yalın, Salih. “Ahmet Hamdi Akseki’de Ahlaki Sorumluluk”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/38 (Haziran 2015), 209-225.
- Yapıcı, Asım. “Kişinin Kendini Yeniden Tanımlaması Olarak Tövbe”. *Diyanet Aylık Dergi* 336 (Aralık 2018), 10-12.
- Yazıcı, Mehmet. “Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14/1 (Ocak 2014), 209-223.
- Yenen, İbrahim. “Emile Durkheim Sosyolojisinde Din Fenomeni”. *Toplum Bilimleri Dergisi* 9/17 (Ocak 2015), 441-461.
- Yeşilyurt, Mustafa. *Hız. Peygamber ve İnsan Onuru*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Yıldırım, Celal. *İlmin Işığında Asrın Kur’an Tefsiri*. 11 Cilt. İzmir: Anadolu Yayınları, 1989.
- Yılmaz, Musa K. “Fasık ve Eğlence”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (1992), 5-28.
- Zuhayli, Vehbi. *Tefsirü'l- Münir*. 15 Cilt. İstanbul: Bilimevi Basın Yayın A.Ş., 5.Baskı, 2017.